

บทที่ ๒

วิปัสสนาภูมิ ๖

ในบทที่ ๒ นี้ เพื่อความกระจ่างชัดในเรื่องของวิปัสสนาภาวนา และเพื่อความเข้าใจในการปฏิบัติ ก่อนที่จะเข้าใจ และเรียนรู้การรู้ทุกข์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้วิจัยเห็นว่าเราจะต้องศึกษาวิปัสสนาภูมิ ๖ ก่อน ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นศึกษาวิปัสสนาภูมิ ๖ ไว้ดังนี้

๒.๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๒.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๒.๑.๒ อารมณ์วิปัสสนาภาวนา (รูป - นาม)

๒.๒ ความหมายของวิปัสสนาภูมิ

๒.๒.๑ ความหมายตามศัพท์

๒.๒.๒ ความหมายตามหลักคัมภีร์

๒.๒.๓ ความหมายตามทัศนะนักวิชาการ

๒.๓ วิปัสสนาภูมิ ๖

๒.๓.๑ ขั้นที่ ๕

๒.๓.๒ आयตนะ ๑๒

๒.๓.๓ ธาตุ ๑๘

๒.๓.๔ อินทรีย์ ๒๒

๒.๓.๕ อริยสัจ ๔

๒.๓.๖ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในทางพระพุทธศาสนา มีคำสอนเพื่อความบริสุทธิ์อยู่ ๓ ระดับ คือ ระดับที่ ๑ เรียกว่าศีล เพื่อความสงบ ระงับความเศร้าหมองทางกาย และทางวาจา ระดับที่ ๒ เรียกว่า สมาธิ ทรงสอน เพื่อความบริสุทธิ์ สงบ ระงับแห่งจิต ระดับที่ ๓ เรียกว่า ปัญญา เพื่อตัดอาสวะอนุสัยกิเลสทั้งหลาย ปัญญาดังกล่าว นี้จัดเป็นองค์ธรรมของวิปัสสนาภาวนา อันเป็นทางปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ ซึ่งมนุษย์เป็นทุกข์ เพราะความยึดมั่นถือมั่นในรูป - นาม อันเกิดจากความไม่รู้แจ้ง ยังมีอุปาทาน

ยังไม่มีปัญญาเห็นแจ้ง ในสภาพธรรมที่ปรากฏ ตามความเป็นจริง แต่ด้วยการปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา โดยการกำหนดรู้รูป - นาม อันเป็นอารมณ์ที่ปรากฏ ในขณะที่ปัจจุบันเท่านั้น เมื่อสมาธิรวมตัวได้ดี จิตที่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ก็สงบนิ่งอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดรู้รูป - นาม

ความสำคัญในหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา คือ การเห็น ไตรลักษณ์ จนเกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงในไตรลักษณ์ที่มาจากปัจจุบันอารมณ์ เห็นชัดว่ารูป - นาม นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีแต่สภาวะที่รู้กับสภาวะที่ถูกรู้เท่านั้น เกิด ดับ ตลอดเวลาจึงเห็นเป็นไตรลักษณ์อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ และสามารถจัดอนุสัยกิเลสให้หมดไปได้โดยสิ้นเชิงจนเห็นแจ้งใน “ไตรลักษณ์ว่ารูป - นาม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”^๑ เกิด ดับ ตลอดเวลา เกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้ความจริงของรูป - นาม แห่งตลอดไตรลักษณ์ว่ารูป - นาม ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้เป็นทุกข์ ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความทุกข์ย่อมไม่เกิด จะปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นในรูป - นาม ได้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เมื่อปฏิบัติจนเกิดปัญญารู้แจ้งแห่งตลอดไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ แล้ว จะทำลายวิปัสสนาธรรมที่มีอยู่ในจิตได้รู้เหตุ และผลของสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่ารูป - นาม นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้แจ้งความจริง เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา เมื่อวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น รู้ถึงข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์ จะไปทำลายกิเลส ค้นหาให้เบาบางลง และดับทุกข์ได้ เมื่อเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาปัญญาที่เกิดขึ้น วิปัสสนาปัญญาที่เป็นปัจจัย ตามญาณแต่ละขั้น การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาจะก้าวหน้าด้วยปัญญา เห็นอริยสัจ ๔ ที่ถือว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุดของชีวิต และเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๒.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนากาวนา

วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิ + ปสสนา วิ แปลว่า พิเศษ และ ปสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา จึงหมายถึง ความเข้าใจ ความรู้แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย มีรูป - นาม ชันธ ๕ เป็นต้น ว่าเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน เป็นการเห็นถูกต้องด้วยตนเอง^๒

ในพระอภิธรรมปิฎก ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความเลื่อมใส ความวิจย ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด เฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖.

^๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลื่อมใสธรรม สัมมาทิฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๓

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๔

ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา^๕

ภาวนา แปลว่า ทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น ทำให้เกิดขึ้น การเจริญ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ

- ๑) ภาวนา ความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน
- ๒) ภาวนา ความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
- ๓) ภาวนา ความหมายว่า นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป
- ๔) ภาวนา ความหมายว่า ปฏิบัติเนื่อง ๆ ^๖

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมเจริญปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง^๗

สรุปความว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ในการฝึกอบรมเจริญปัญญา อันเป็นเครื่องทำลายกิเลส ให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันให้เข้าใจตามความเป็นจริง ว่ามันเป็นของมันเอง ไม่ใช่เห็นตามที่เรานึกคิดปรุงแต่งให้มันเป็นไปด้วยความชอบ

๒.๑.๒ อารมณวิปัสสนาภาวนา (รูป - นาม)

อารมณวิปัสสนา หมายถึง รูป - นาม อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^๘ มี ๖ หมวด ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจักษุสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อยลงแล้วคงเหลือรูป - นามเท่านั้นรูป - นาม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนา

^๓ ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖ - ๓๗.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔) หน้า ๓๗๓.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๖.

^๖ ขุ.ป. ไทย ๓๑/๒/๔๑๔.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๗.

^๘ ดูรายละเอียดใน พระอนุรุธะ และพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดยพระคันธสารากวีวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟฟิคเพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๘๗.

ปรมัตถ์ คือ สภาวธรรมที่ไม่มีการแปรปรวนหรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ ที่เป็นความจริงที่ตรงตามสภาวะ ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลาย ที่เต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักสิ้น ต้องท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร และสภาวธรรมที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวัฏฏสงสาร คือ ความพ้นไปจากทุกข์ ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต ๘๙ ดวง (อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง) เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ นิพพาน ๑^๙

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีอรรถหลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

๑) การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การตามรู้อาการของธาตุ ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน คือ ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด ธาตุน้ำมีลักษณะเกาะกุมทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้) ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน ธาตุลมมีลักษณะหย่อนหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว การตามรู้รูปเป็นหลักเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยใช้ขณิกสมาธิพิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหวโดยลักษณะ ๗ ประการ คือ ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ ๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย ๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด ๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส ๗) ปฏิินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของวิปัสสนาญาณิก^{๑๐} เช่น การกำหนดลมหายใจเข้าออก ท้องพอง – ท้องยุบ หรือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ปรากฏชัดเจนในขณะปัจจุบัน

๒) การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การตามรู้เวทนา จิตหรือสภาวธรรมที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุนาม ควรเข้าฌานนั้นบ่อย ๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้าฌานแล้วจึงยกองค์ฌานที่ปรากฏ คือ ปิติ สุข อุเบกขาขึ้นสู่ไตรลักษณ์ การปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณาเห็นสภาวธรรมตามลำดับสมาบัติ และองค์ฌาน โดยลักษณะ ๗ ประการ คือ ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ ๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย ๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด ๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส ๗) ปฏิินิสสัคคานุปัสสนา

^{๑๙} ดูรายละเอียด พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๓ - ๙

^{๑๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๘๙ - ๓๙๐.

พิจารณาเห็นความสละสลึงกิลเลสเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของสมณยานิก^{๑๑}เป็นการกำหนดเวทนาหรือการกำหนดอาการทางจิต ที่สภาพธรรมปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน

อารมณ์วิปัสสนาภาวนา เป็นอารมณ์ของรูป - นาม

ก) ความหมายรูป - นาม ประมัตถ์

รูป คือ ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายไป เพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะเหตุที่นั่นธรรมชาติที่นั่น จึงเรียกว่ารูป^{๑๒} ได้แก่ รูปขันธ์ ที่มีประสาทสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และอารมณ์ที่ถูกรับรู้ คือ สี เสียง กลิ่น รส ผัสสะต่าง ๆ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีการแตกดับ มีสภาพเสื่อมสลายได้ง่าย

รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มหาภูตรูป คือ ธาตุ ๔ ได้แก่

๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งหรือธาตุดิน

๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอบอบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผ่นก เข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ

๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ

๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๑๓}

รูปประมัตถ์ หมายถึง “ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายเพราะเหตุที่นั่นธรรมชาติที่นั่นจึงเรียกว่ารูป รูปย่อแตกสลายไป เพราะเย็นบ้าง ย่อแตกสลายไป เพราะร้อนบ้าง”^{๑๔}

รูปประมัตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริง ๆ โดยสภาวธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

๑) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป^{๑๕}

๒) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกสลายไป ด้วยอำนาจของความร้อน และความเย็น ซึ่งทั้งสองนัยนี้ สรุปได้ว่า รูปก็ คือ ธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง

^{๑๑} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๙๐.

^{๑๒} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/ - /๓๓.

^{๑๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗ - ๔๙๙/๒๑๖ - ๒๒๐., พ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๑๔} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/ - /๓๓.

^{๑๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๙.

รูปปรมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

รูปนลกฺขณํ	มีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ
วิกิรณรสี	มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้ เป็นกิจ
อพยากตปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีความเป็นอภัยกตธรรม เป็นอาการปรากฏ
วิญฺณฺ ญาณปทฺถุจฺจํ	มีวิญญูณ เป็นเหตุไกล้ให้เกิด ^{๑๖}

สรุปความว่า รูปปรมัตถ์ หมายถึง ธรรมชาติที่มีการแตกดับหรือเสื่อมสลาย แปรปรวน อยู่เสมอด้วย ความร้อน และความเย็น เป็นลักษณะ มีหน้าที่แยกออกไปจากจิต มีความเป็นอภัยกตธรรมเป็นผล มีวิญญูณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ รูปชั้น

นาม คือ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ และย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นาม^{๑๗} อารมณ์ นามปรมัตถ์ ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น (เจตสิก ๕๒ ดวง) และวิญญูณชั้น (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง)^{๑๘}

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับนามว่า “ธรรมชาติใด ย่อมรู้ อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม”^{๑๙}

นามปรมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

นมนลกฺขณํ	มีการโน้มไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
สมฺปิโยครสี	มีการประกอบกับวิญญูณ และประกอบกันเอง โดยอาการที่เกิดพร้อมกัน เป็นต้น เป็นกิจ
อวินิพฺโลคปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล
วิญฺณฺ ญาณปทฺถุจฺจํ	มีวิญญูณ เป็นเหตุไกล้ ^{๒๐}

^{๑๖} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑), หน้า ๔๑.

^{๑๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑ - /๒๔๙.

^{๑๘} ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๑๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑ - /๒๔๘.

^{๒๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๑.

สรุปความว่า นามปรมัตถ์ หมายถึง สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิต และเจตสิกเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ ๔ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญานขันธ

ข) วิธีการกำหนดรู้รูป – นาม ปรมัตถ์

การรู้อารมณ์ปรมัตถ์เป็นการรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะหากไม่รู้อารมณ์ปรมัตถ์อย่างถูกต้องแล้ว ก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้

วิธีการกำหนดรู้รูปปรมัตถ์ คือ การกำหนดรู้สภาวะอาการ เกิด ดับ ของ รูปขันธ เป็นอารมณ์ปรมัตถ์ขั้นสุดท้าย ทำให้รู้แจ้ง เห็นจริง ของกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง จึงเรียกว่าปรมัตถสังขะ การรู้จักลักษณะ เหตุที่เกิดขึ้น ความดับสนิท และวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทของรูปขันธ เป็นการเข้าใจสัมผัส “มีเพียงรูป - นาม ที่เป็นสภาวะมีอยู่จริงเกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย”^{๒๑} และเห็นปรมัตถธรรมขั้นสูงสุดที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน การกำหนดรู้รูปขันธ ถ้าไม่รู้ไม่เห็น และไม่ได้สัมผัส การ เกิด ดับ ของอารมณ์รูปปรมัตถ์ที่เป็นอารมณ์ปรมัตถ์ขั้นสุดท้าย ก็จะไม่สามารถเข้าใจ และเห็นสังขธรรมขั้นสูงสุด และปรมัตถสังขะนั้น คือ เห็นอริยสัจ ๔ และการเกิดดับ ของขันธ ๕ ดังนั้น อารมณ์รูปปรมัตถ์จึงเป็นเรื่องสำคัญ ที่ผู้ปฏิบัติจะต้องเห็นรู้ เข้าใจ เพื่อให้รู้แจ้ง และเข้าถึงพระนิพพาน

การกำหนดรู้รูปปรมัตถ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องเป็นอารมณ์ปัจจุบัน จึงจะเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัยคำบริกรรมช่วยให้รู้ตัวในขณะปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้รูปธรรมที่กำลังปรากฏ เมื่อเรากำหนดรู้อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

วิธีการกำหนดรู้นามปรมัตถ์ คือ การกำหนดรู้ สภาวะอาการ เกิด ดับ ของ นามขันธ เป็นอารมณ์ปรมัตถ์ขั้นสุดท้าย ทำให้รู้แจ้ง เห็นจริง ของกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง จึงเรียกว่าปรมัตถสังขะ การรู้จักลักษณะ เหตุที่เกิดขึ้น ความดับสนิท และวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทของ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ เป็นการเข้าใจสัมผัส “มีเพียงรูป - นาม ที่เป็นสภาวะมีอยู่จริงเกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย”^{๒๒} และเห็นปรมัตถธรรมขั้นสูงสุดที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน การกำหนดนามขันธ ๔ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญานขันธ

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๑.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑.

ถ้าไม่รู้ไม่เห็น และไม่ได้สัมผัสอารมณ์ นามปรมัตถ์ที่เป็นปรมัตถ์ขั้นสุดท้ายก็จะไม่สามารถ เข้าใจ และเห็นสัจธรรมขั้นสูงสุด และปรมัตถ์จะ นั่น คือ เห็นอริยสัจ ๔ และการ เกิด ดับ ของขั้น ๕ ดังนั้น อารมณ์นามปรมัตถ์จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ผู้ปฏิบัติจะต้องเห็น รู้ เข้าใจ เพื่อให้รู้แจ้ง และเข้าถึง พระนิพพาน

การกำหนดรู้นามปรมัตถ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการกำหนดนามขั้น ๔ คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น ต้องเป็นอารมณ์ปัจจุบัน จึงจะเป็นอารมณ์ ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการระลึกเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัยคำบริกรรมช่วยให้รู้ ตัวในขณะปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้นามธรรมที่กำลังปรากฏเมื่อเรากำหนดรู้อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

๒.๒ ความหมายของวิปัสสนาภูมิ

เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา การปฏิบัติวิปัสสนาต้องกำหนดรู้ที่วิปัสสนาภูมิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มียุ่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน เป็นปรมัตถธรรม เป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา

๒.๒.๑ ความหมายตามศัพท์

วิปัสสนา (วิ+ทิส เพกขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา ปัญญา ปัญญารู้แจ้ง วิวิธี อนิจจาทิก สงขารสุ ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร ชื่อว่า

ภูมิ (ภู สุตตายุ+มิ) แผ่นดิน พื้นที่ ภูมิ ภวนตยสส ภูตานีติ ภูมิ แผ่นดินที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่ ชื่อว่าภูมิ ^{๒๔}

จากการศึกษารูปศัพท์ดังกล่าว สรุปได้ว่า คำว่า ปัญญา วิปัสสนา เมื่อกกล่าวโดยองค์ ธรรมของศัพท์ คือ ปัญญาเจตสิกธรรม ดังนั้น เมื่อกกล่าวถึงคำว่า ปัญญา จึงหมายถึง วิปัสสนาหรือ เรียกว่า วิปัสสนาปัญญาซึ่งมีความหมายโดยวิเสสลักษณะ ดังนี้^{๒๕}

ลักษณะที่เจตตะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๑)

ธมมสภาวะปฏิเวธลักษณะ	มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ
โมหนธการวิทุสนรสา	มีการกำจัดความมืด คือ โมหะเป็นกิจ

^{๒๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาณัย เล่ม ๑, หน้า ๒๐๖.

^{๒๔} พระโมคคัลลานเถระ รจนา, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทีโต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๓.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่เจตตะแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๕.

อสมโมหปจจุปฏฐานะนา	มีความไม่หลง เป็นผล
สมาธิปทภูฐานา	มีสมาธิเป็นเหตุไคล่

ลักษณะที่จตุกกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๒)

ยถาภูตปฏิเวธลกขณา	มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ
วิสโยภาสรา	มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ
อสมโมหปจจุปฏฐานะนา	มีความไม่หลงในอารมณ์เป็นผล
โยนิโสมนสิการ ปทภูฐานา	มีความใสใจอย่างดีในอารมณ์นั้นเป็นเหตุไคล่

วิปัสสนา จึงเป็นชื่อหนึ่งของปัญญา คือ การเข้าไปรู้อารมณ์ตามที่จริง อย่างแจ่มแจ้ง ไม่หลงในอารมณ์ (อารมณ์วิปัสสนา คือ รูป - นาม) โดยอาศัยสมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็น ภาวฐานก่อนเกิดตัวปัญญา ^{๒๖}

๒.๒.๒ ความหมายตามหลักคัมภีร์

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง เป็นต้น ^{๒๗}

๒.๒.๓ ความหมายตามทัศนะนักวิชาการ

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับ วิปัสสนาว่า การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูป - นาม) ตามความเป็นจริง คือ เห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นรูป - นาม และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจะ) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษนอก ไปจาก อนิจจสัญญาวิปัสสา สขสัญญาวิปัสสา อตตสัญญาวิปัสสา และสุภสัญญาวิปัสสา ^{๒๘}

^{๒๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์ แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๗/๕๕.

^{๒๘} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์ แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๖ - ๓๗.

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^{๒๙}

วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา (๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจหรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนาซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป (๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า ปัญญาภูมิ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และปฏิจจสมุปป็นนธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ทานเนนปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น ว่าโดยสาระ คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓^{๓๐}

๓) ฉันทนา อุตสาหลักษณ์ ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาภูมิ ๖ ว่า เป็นที่เกิดของวิปัสสนา ๖ อย่าง ได้แก่ “ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อยอวิปัสสนาภูมิ ๖ แล้ว ได้แก่ รูป - นาม ภูมิทั้ง ๖ นี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา”^{๓๑}

วิปัสสนาภูมิ คือ ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อยอวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูป - นาม เท่านั้น วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ นั้น มีสภาวธรรม ๒ ประการ คือ รูปธรรมกับนามธรรม อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากาวนาหรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา วิปัสสนาภูมิ ๖ เป็น “ภูมิของวิปัสสนาแต่ละภูมินั้น ได้แก่ รูป - นาม ผู้เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรูป - นาม เพราะรูป - นาม เป็นสภาวธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป - นาม จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่ปัญญาว่าตัวเราไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”^{๓๒}

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๓.

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

^{๓๑} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

จากความหมายตามศัพท์ ตามหลักคัมภีร์ และตามทัศนะนักวิชาการ สรุปว่า วิปัสสนาภูมิ หมายถึง ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูปกับนาม เท่านั้น ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องกำหนดรูป - นาม เพราะรูป - นาม เป็นสภาวะธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป - นาม นี้จะให้ความจริงแก่ปัญญาว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงเป็นไปร่วมกัน จะแยกจากกันไม่ได้ เหมือนกับ วิปัสสนาภูมิกับสติปัญญา ก็จะต้องอยู่ร่วมกัน เพราะวิปัสสนาภูมิเป็นตัวรูป - นาม ส่วนการปฏิบัติ สติปัญญาเป็นตัวกำหนดรูป - นาม เมื่อกำหนดรูป - นาม จนรู้แจ้งตามความเป็นจริงของรูป - นาม แล้วเป็นวิปัสสนา

๒.๓ วิปัสสนาภูมิ ๖

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอุบายเรื่องปัญญาที่กำหนดรู้รูป - นาม เป็นอารมณ์ซึ่ง อารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาภูมิ ๖ หมวด อันได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือรูป - นาม เท่านั้น

๒.๓.๑ ชั้น ๕ ^{๓๓}

พระพุทธเจ้าทรงยกชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยมีสภาวะความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ^{๓๔} ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ เพราะว่าชั้น ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จะนึกถึงได้แม้แต่ประสบการณ์ในฉณานกียอยู่ในชั้น ๕ ^{๓๕} ชั้น ๕ สามารถจัดเป็น รูป และนาม ได้แก่ รูปเป็นรูปชั้น นามที่ประกอบด้วย เวทนาเป็นเวทนาชั้น สัญญาเป็นสัญญาชั้น สังขารเป็นสังขารชั้น วิญญาณเป็นวิญญาณชั้น

ก) ความหมายชั้น ๕

“ชั้น ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น” ^{๓๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธธรรม (ฉบับเดิม) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับ ชั้น ๕ ว่า “ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑ - ๓๐/๑ - ๑๖.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๕๒.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๔.

^{๓๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗.

ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕”^{๓๗}

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์ พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับชั้น ๕ ว่า “ชั้น แผลว่า กอง มี ๕ กอง คือ (๑) รูปชั้น กองรูป (๒) เวทนาชั้น กองเวทนา (๓) สัญญาชั้น กองสัญญา (๔) สังขารชั้น กองสังขาร (๕) วิญญาณชั้น กองวิญญาณ”^{๓๘}

ชั้น ๕ ได้แก่ (๑) รูปชั้น (กองรูป) (๒) เวทนาชั้น (กองเวทนา) (๓) สัญญาชั้น (กองสัญญา) (๔) สังขารชั้น (กองสังขาร) (๕) วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ)^{๓๙} ความหมายของแต่ละชั้น ได้แก่

๑) ชั้น คือ กอง เพราะเป็นที่รวมธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน วจนัตถะของคำว่า ชั้น คือ อเนกทุกขเหติ ขชชนตติ=ชนธา แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ถูกทุกข์ เคี้ยวกิน จึงชื่อว่า ชั้น คือ ชั้น ๕ นี้เป็นที่เกิดแห่ง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีชั้น ๕ ทุกข์ต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๔๐} ชั้นมี ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

๒) รูปชั้น คือ กองรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องสลายไปเสื่อมไปด้วยวิโรธิปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘^{๔๑} มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ^{๔๒} และ อุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่ จักขยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รূปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มหุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกาวฬิงการาหารรูป^{๔๓}

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓.

^{๓๘} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, หน้า ๘๗.

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา, **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๐ - ๑๕๑.

^{๔๑} ดุราลละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๓/๑๗ - ๒๒.

^{๔๒} ดุราลละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

^{๔๓} ดุราลละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕ - ๖๔๕/๑๙๐ - ๒๐๕.

๓) เวทนาชั้น คือ กองแห่งเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์กรธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๔๔}

๔) สัญญาชั้น คือ กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่าง ๆ องค์กรธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๔๕}

๕) สังขารชั้น คือ กองแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต ให้คิดทำกุศลหรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปาทยญาณ มี ๓ คือ ปุณณาริสังขาร ให้ทำบุญซึ่งเป็นความดี อุปุณณาริสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล อนณฺยาริสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปาทยญาณ องค์กรธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร^{๔๖}

๖) วิญญาณชั้น คือ กองแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ คำว่า วิญญาณ จิต มโน มนัส คือ ใจ หมายถึง ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง เป็นลักษณะ องค์กรธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๔๗}

ข) ความเป็นรูป - นาม ของชั้น ๕

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่าง ๆ ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับชั้น ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง รวมเข้าเป็นชีวิต^{๔๘} ชั้น ๕ ประกอบไปด้วย รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น เมื่อย่อยลงเหลือแต่ รูปชั้น และนามชั้น

๑) รูปชั้น คือ กองแห่งรูป เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป การแตกดับ เสื่อมสลายไป เมื่อกระทบกับความเย็น ความร้อน ลม แดด ของแข็ง เป็นต้น รูปชั้น มี ๒๘^{๔๙} ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ^{๕๐} และอุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่ จักขยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อิตถินทรีย ปุริสินทรีย ชีวิตินทรีย กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มฤตารูป กัมมัณฺญูตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐, อภิ.วิ., (ไทย) ๓๕/๓๔ - ๖๑/๒๒ - ๔๒.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒ - ๙๑/๔๒ - ๖๐.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๒ - ๑๒๐/๖๑ - ๘๐.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๒๑ - ๑๔๙/๘๐ - ๙๗.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๒.

^{๔๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ วจนา, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๓**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๐), หน้า ๖๕.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

และกวีนิพนธ์การหารูป^{๕๑} คือ รูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป ๔ เช่น สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ รูปขันธ์ จึงเป็นธรรมชาติที่เป็นส่วนประกอบทางรูปธรรมทั้งหมด ดังนั้นรูปขันธ์จึงจัดเป็นรูป^{๕๒} รูปขันธ์จัดเป็นรูปธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไปเมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากระทบ จึงจัดเป็นรูป

๒) เวทนาขันธ์ คือ กองเวทนา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เกิดร่วมกับวิญญานขันธ์ การเสวยอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้เป็นความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส ความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้นได้จากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งที่มาถูกต้องตามกาย และการได้รู้เรื่องทางใจ เวทนาขันธ์จึงเป็นส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น เวทนาขันธ์จึงจัดเป็นนาม^{๕๓} เวทนาขันธ์จัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส จึงจัดเป็นนาม

๓) สัญญาขันธ์ คือ กองสัญญา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะจำอารมณ์ จำได้หมายรู้ เกิดร่วมกับวิญญานขันธ์ จำอารมณ์ที่วิญญานกำลังรับรู้อยู่เพื่อจำไว้ในอนาคต ได้แก่ จำรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง และสัญญาจำอารมณ์ทางใจ สัญญาขันธ์จึงเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น สัญญาขันธ์จึงจัดเป็นนาม^{๕๔} สัญญาขันธ์จัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ ที่รับรู้อยู่ขณะปัจจุบันจึงจัดเป็นนาม

๔) สังขารขันธ์ คือ กองสังขาร สังขารขันธ์ เป็นนามธรรมที่เกิดร่วมกับวิญญานขันธ์ ในขณะที่กำลังรับรู้อารมณ์ สังขารขันธ์จะปรุงแต่งวิญญานให้เป็นไปตามที่ตนคิด ซึ่งมีทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อีสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความหงุดหงิดรำคาญ) สังขารขันธ์เหล่านี้เป็นฝ่ายอกุศล ส่วนฝ่ายกุศล ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ศรัทธา สติ ปัญญา อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) เป็นต้น สังขารขันธ์จึงเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น สังขารขันธ์จึงจัดเป็นนาม^{๕๕} สังขารขันธ์จัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม

^{๕๑} ดุราลละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕ - ๖๔๕/๑๙๐ - ๒๐๕.

^{๕๒} ดุราลละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘ - ๗๙.

^{๕๓} ดุราลละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๙ - ๘๐.

^{๕๔} ดุราลละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐.

^{๕๕} พระพุทธโฆสเถระ ญาณ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๘๑ - ๙๘๓.

๕) วิทยญาณชั้น คือ กองวิทยญาณ ได้แก่ จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^{๕๖} วิทยญาณ หรือจิตมี ๖ ได้แก่ จักขุวิทยญาณ (รูปารมณ์ สีต่าง ๆ ทางตา) โสทวิทยญาณ (สัทธารมณ์ เสียงต่าง ๆ ทางหู) ฆานวิทยญาณ (คันธารมณ์ กลิ่นต่าง ๆ ทางจมูก) ชิวหาวิทยญาณ (รสารมณ์ รสต่าง ๆ ทางลิ้น) กายวิทยญาณ (โณฐัพพารมณ์ กายรู้สิ่งที่มากระทบสัมผัส) และมนวิทยญาณ (ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้ทั้ง ๖ รู้คิดนึกทางใจเป็นได้ทั้งกุศล และอกุศล) จึงจัดเป็นนาม^{๕๗} วิทยญาณชั้นจัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายดังนี้

ตารางที่ ๑ ตารางแสดงการจัด ชั้น ๕ เป็นรูป - นาม

ชั้น ๕	รูป/นาม	
	รูป	นาม
รูปชั้น	รูป	
เวทนาชั้น		นาม
สัญญาชั้น		นาม
สังขารชั้น		นาม
วิทยญาณชั้น		นาม

สรุปความว่า รูปชั้น เป็น รูป ส่วนอีก ๔ ชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิทยญาณชั้น เป็นนาม ชั้น ๕ ย่อลง ได้แก่ รูปกับนาม^{๕๘} ในการปฏิบัติวิปัสสนา มักใช้ คำว่ารูป - นาม ที่หมายถึงชั้น ๕ การเห็นรูปครั้งหนึ่ง ๆ นั้น ชั้น ๕ จะปรากฏเกิดขึ้นพร้อมกัน ทุก ๆ ครั้ง การได้ยินเสียงทางหู ได้ดมกลิ่นทางจมูก ได้ลิ้มรสทางลิ้น ได้รู้สัมผัส คือ ความเย็น ความร้อน อ่อนแข็งทางกาย และรู้ธรรมารมณ์ทางใจ ชั้น ๕ ชั้น จะเกิดขึ้นครบในทวารนั้น ๆ และการใช้สติมาควบคุมจิตโดยการกำหนดรู้ชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ นั้น ให้ทันกับจังหวะที่มันเกิดขึ้นพอดี คือ ไม่ก่อน ไม่หลัง เช่นนี้ ชื่อว่า จิตกำหนดรู้ชั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาควรกำหนดรู้ชั้น ๕ อันเป็นปัจจุบันอารมณ์ให้เข้าใจเสียก่อนเบื้องต้น

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒ - ๒๗/๑ - ๑๔.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖ - ๙๗., ข.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐ - ๘๑.

^{๕๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),

ค) ชั้น ๕ กับไตรลักษณ์^{๕๙}

สิ่งที่เป็นพื้นฐานของการบรรลุมรรค คือ การศึกษาองค์ประกอบหลัก คือ ชั้น ๕ ที่พระพุทธเจ้ากล่าวว่า “ชั้น ๕ นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน หมายความว่า กฎธรรมชาติเหล่านี้มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่อุบัติก็มีอยู่แล้ว”^{๖๐} เรียกทฤษฎีนี้ว่า กฎแห่งไตรลักษณ์ ชั้น ๕ เป็นภาระหนักที่บุคคลผู้ยึดต้องทุกข์ทรมาน แต่ถ้าปล่อยวางลงได้ก็จะมีความสุข ชั้น ๕ อยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาจึงเป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตา

ไตรลักษณ์^{๖๑} มาจากคำว่า ไตร + ลักษณ์ = ไตรลักษณ์, ไตร แปลว่า สาม ส่วนลักษณ์ แปลว่า ลักษณะหรือเครื่องหมาย ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะสาม มีอาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้น ๆ มี ๓ ประการ คือ อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เรียกว่าสามัญญลักษณะ เพราะเป็นลักษณะที่แน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่ตามธรรมดาแห่งสังขาร เรียกว่า ธรรมนิยาม

ธรรมนิยาม หมายถึง กฎธรรมชาติ, ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลายได้รู้ตาม มี ๓ ตามพระบาลี^{๖๒} ดังนี้

- ๑.) สพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
- ๒.) สพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงคงทนอยู่ไม่ได้
- ๓.) สพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวงไม่เป็นตัวตน^{๖๓}

สรุป ไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะ หมายถึง ความเป็นลักษณะสามัญญทั่วไป เป็นลักษณะตามธรรมชาติ ตามธรรมดา ตามปกติที่ปรมาตมธรรมทั้งหลาย (เวไนยนิพพาน) ต้องเป็นเหมือน ๆ กัน การพิจารณาลักษณะทั้งสามของไตรลักษณ์ แสดงวิปัสสนาญาณด้วยเครื่องหมายให้รู้ได้ ๓ อย่างคือ

อนิจจลักษณะ	ได้แก่	ลักษณะที่ไม่เที่ยงของรูป - นาม
ทุกขลักษณะ	ได้แก่	ลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ของรูป - นาม

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๔ - ๓๕๖.

^{๖๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๒.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน ข.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙.

อนัตตลักษณะได้แก่

ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตนของรูป - นาม

สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ที่เกิดวิปلاส คือ มีความเห็นผิดที่ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ เพราะมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์อยู่ไม่ให้เห็นสภาพความเป็นจริง สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ คือ

๑. สันตติ ปิดบัง อนิจจัง สันตติ คือ การสืบทอดของรูป - นาม ที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็ว จึงทำให้ไม่เห็นการเกิดขึ้น และการดับไปของรูป - นาม เมื่อไม่เห็นการเกิดดับ จึงทำให้เข้าใจผิดว่ารูป - นาม นี้ไม่มีการเกิดดับ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเราเขา จนเมื่อได้กำหนดให้เกิดปัญญาเห็นการดับไปของรูป - นาม อย่างแจ่มแจ้งแล้ว จึงจะทำลายวิปลาสที่เห็นว่าเที่ยง ว่ายังยืน และประหามานะได้^{๖๔}

๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ ทุกข์เกิดจากอิริยาบถ คือ การพลัดเปลี่ยนความเคลื่อนไหวของรูป - นาม อยู่ตลอดเวลา คอยปิดบังทุกข์ไว้ ทำให้ไม่เห็นรูป - นาม ว่าทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เช่น นั่งนานเมื่อยเกิดทุกข์เวทนาทนอยู่ไม่ได้ อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์รู้กันได้ง่าย เมื่อนั่งนานก็เมื่อยทนไม่ได้ลุกเดิน นี่คือการเดินเป็นสุขสบายเพราะหายเมื่อย คือ เห็นว่าอิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่นั้นเป็นสุข เพราะขณะที่เปลี่ยนใหม่ทุกข์เวทนายังไม่เกิด ความจริงอิริยาบถเก่าเป็นทุกข์ อิริยาบถใหม่ก็เป็นทุกข์เช่นกัน คือ หนีทุกข์เก่าไปสู่ทุกข์ใหม่ อิริยาบถเก่าจะเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะทุกข์เวทนายากำลังมีอยู่ เป็นที่ตั้งแห่ง โทมนัส อิริยาบถใหม่ที่เห็นเป็นสุขนั้นเป็นที่ตั้งแห่ง ตัณหา คือ อภิชฌา แต่ว่าการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อกำจัดอภิชฌา และโทมนัส ทั้งสองอย่างที่กำลังมานี้ เป็นการกล่าวถึงการเห็นทุกข์เวทนา ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาย่อมจะเห็นทุกข์เวทนายก่อน เพราะทุกข์เวทนาเป็นของหยาบเห็นได้ง่าย แล้วจึงจะเห็นสังขารทุกข์ที่ถูกเบียดเบียนโดยความเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แล้วจะเห็นทุกข์ลักษณะได้เมื่อกำหนดรูป และนามจนสันตติขาด และจะเห็นทุกข์อริยสัจได้ในสังขารุเบกขาญาณที่แก่กล้า มีกำลังพอที่จะอนุโลมให้เห็นอริยสัจทั้ง ๔ ได้ เมื่อเห็นทุกข์ก็ทำลายวิปลาสธรรมที่เห็นว่าสุขว่าสบายนั้นได้ และประหามันดาลได้^{๖๕}

๓. ขณสัจญา ปิดบังอนัตตา ขณสัจญา คือ ความสำคัญว่าเป็นก้อนเป็นแห่ง เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าเป็นตัว เป็นตน เป็นคน เป็นสัตว์ ที่ว่าเป็นคนก็สำคัญเอาหมดทั้งก้อนหมดทั้งแห่งนี้ว่าเป็นคน ถ้าย่อยก้อนนี้แห่งนี้ออกไปแล้ว ก็จะมีแต่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เท่านั้นเองหาสิ่งที่เป็นคนเป็นตนเป็นตัวนั้นไม่มีเลย ถ้ายึดทั้งก้อนทั้งแห่งว่าเป็นคนอยู่ ก็ย่อมจะเข้าใจผิดไปว่าเป็นของเที่ยง เพราะยังยืนอยู่นับสิบ ๆ ปี เป็นสุข เป็นสาระ สวยงามน่ารักน่าใคร่ เมื่อเห็น

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ผลิติณม, ๒๕๕๕), หน้า ๗๑.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑ - ๗๒.

อนัตตา ก็ทำลายวิปัสสนาว่า เป็นตัว เป็นตน บังคับบัญชาได้ และประหามิทธิพลได้ การทำลายสิ่ง
ที่ปกปิดไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์นั้นมีวิธีเดียว คือ การกำหนดรูป - นาม ตามวิธีที่
เรียกว่า ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา^{๖๖}

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ไม่เที่ยง^{๖๗}
ชั้นที่ ๕ เกี่ยวข้องกับความไม่เที่ยงหรืออนิจจลักษณะ เพราะมีอาการ ๔ ได้แก่ อาการเกิด
อาการดับ อาการแปรปรวน อาการทนอยู่ได้ชั่วขณะ ๆ อาการขัดต่อความเที่ยง

ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นทุกซ์^{๖๘} พระพุทธเจ้าตรัสว่า
“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกซ์”^{๖๙} ชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกซ์

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอนัตตา
คำว่า อนัตตา หมายถึง สภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้เพราะไม่มีตัวตน ซึ่งมีความ
เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับอนิจจลักษณะ^{๗๐} ชั้นที่ ๕ เป็นสภาวะที่บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีตัวตน

ง) รูปกับไตรลักษณ์^{๗๑}

รูปกับไตรลักษณ์ คือ รูปที่เป็นอนิจจลักษณะ รูปที่เป็นทุกซ์ลักษณะ รูปที่เป็นอนัตตลักษณะ
ส่วนที่เป็นรูป ได้แก่ ร่างกาย พุทธิกรรม และส่วนประกอบรูปธรรมทั้งหมด ดังนี้

รูปเป็นอนิจจลักษณะ เพราะรูปมีลักษณะอาการเกิดดับตลอดเวลา แปรปรวน
ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ
ความสืบทอดของรูป ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของรูป จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

รูปเป็นทุกซ์ลักษณะ เพราะมีลักษณะ สภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง
สภาวะของความทุกซ์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลาย ตามเหตุปัจจัย
ทำให้รูปคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกซ์ลักษณะดังกล่าวในรูป เพราะการ
เคลื่อนไหวปิดบังทุกซ์ลักษณะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกซ์”^{๗๒}

^{๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๒.

^{๖๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

^{๖๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐/๒๕.

^{๖๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖., ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๗๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๕ - ๓๕๖.

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖., ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

รูปเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะอาการสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตราตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน จึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์กล่าวว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๗๓} สาเหตุที่เราไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในรูป เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

จ) เวทนากับไตรลักษณ์

เวทนากับไตรลักษณ์ คือ เวทนาที่เป็นอนิจจลักษณะ เวทนาที่เป็นทุกข์ลักษณะ เวทนาที่เป็นอนัตตลักษณะ เวทนาเป็นส่วนที่มีการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ ดังนี้

เวทนาเป็นอนิจจลักษณะ เพราะเวทนามีลักษณะการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ที่เป็นการ เกิด ดับ ตลอดเวลา แปรปรวน ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบทอดของเวทนา ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของเวทนา จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ^{๗๔}

เวทนาเป็นทุกข์ลักษณะ เพราะมีลักษณะ การเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบ คั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้เวทนาคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกข์ลักษณะดังกล่าวในเวทนา เพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกข์ลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๗๕}

เวทนาเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตราตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน จึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์กล่าวว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๗๖} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในเวทนา เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

^{๗๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๔๖.

^{๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๔๖., ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๗๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

ฉ) สัญญากับไตรลักษณ์

สัญญากับไตรลักษณ์ คือ สัญญาที่เป็นอนิจจลักษณะ สัญญาที่เป็นทุกขลักษณะ สัญญาที่เป็นอนัตตลักษณะ สัญญา ส่วนที่เป็นการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ได้ ดังนี้

สัญญาเป็นอนิจจลักษณะ เพราะสัญญามีลักษณะการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นการ เกิด ดับ ตลอดเวลา แปรปรวน ทยอยได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสับสนของสัญญา ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของสัญญา จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

สัญญาเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้สัญญาคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในสัญญาเพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๗๗}

สัญญาเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน สัญญาจึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์กล่าวว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๗๘} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในสัญญา เพราะความยึดถือว่า เป็นตัวตนนั่นเอง

ช) สังขารกับไตรลักษณ์

สังขารกับไตรลักษณ์ คือ สังขารที่เป็นอนิจจลักษณะ สังขารที่เป็นทุกขลักษณะ สังขารที่เป็นอนัตตลักษณะ สังขาร ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อกุศล ดังนี้

สังขารเป็นอนิจจลักษณะ เพราะสังขารมีลักษณะการปรุงแต่งจิตให้ดี ชั่ว เป็นกลาง ๆ เป็นกุศลหรืออกุศล ที่เป็นการ เกิด ดับ ตลอดเวลา แปรปรวน ทยอยได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสับสนของสังขาร ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของสังขาร จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

^{๗๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖., ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๗๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

สังขารเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะการปรุงแต่งจิตให้ตี ชั่ว เป็นกลาง ๆ เป็น กุศลหรืออกุศล ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้สังขารคงอยู่ใน สภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าว ในสังขารเพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๗๙}

สังขารเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะการปรุงแต่งจิตให้ตี ชั่ว เป็นกลาง ๆ เป็น กุศลหรืออกุศล ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตตาตัวตนถาวร ไม่มีความ เป็นตัวตน สังขารจึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์กล่าวว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๘๐} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในสังขารเพราะความ ยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

ข) วิญญานกับไตรลักษณ์

วิญญาน กับ ไตรลักษณ์ คือ วิญญานที่เป็นอนิจจลักษณะ วิญญานที่เป็นทุกขลักษณะ ที่วิญญานเป็นอนัตตลักษณะ วิญญาน ส่วนที่รู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ได้ ดังนี้

วิญญานเป็นอนิจจลักษณะ เพราะวิญญานมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ที่เป็นการเกิดดับตลอดเวลา แปรปรวน ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบทอดของวิญญาน ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของ สังขาร จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

วิญญานเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะ การเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการ ดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้วิญญานคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในวิญญาน เพราะการ เคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๘๑}

วิญญานเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะที่ ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่

^{๗๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖., ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๘๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖., ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน วิญญาณจึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์กล่าวว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๘๒} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในวิญญาณ เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

สรุปความว่า ชั้น ๕ ย่อลงมา คือ รูป - นาม รูปชั้น จัดเป็นรูป เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น จัดเป็นนาม ส่วนนิพพาน เป็นชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น ๕ การกำหนดรู้รูปาทานชั้นว่า ทุกสรรพสิ่งในโลกที่เข้าใจว่าเป็นคน สัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นความจริงในระดับสมมุติ แต่ความจริงในระดับปรมัตถ์ คือ ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงชั้น ๕ ที่เป็นรูป - นามรวมกันเข้าเป็นกลุ่ม เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป เท่านั้น มีเพียงกองสังขารที่เป็น ชั้น ๕ รูป - นาม ล้วน ๆ เท่านั้น จะหาตัวคน สัตว์บุคคล เรา เขา ไม่ได้เลย เมื่อสภาวะธรรมเกิดให้กำหนดตามความเป็นจริง การกำหนดรู้ว่าชั้น ๕ รูป - นาม ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไป มีสภาวะการเปลี่ยนแปลง ที่ไม่เที่ยง ถึงความเป็นอนิจจัง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นเรา ไม่มีอัตตาตัวตน ย่อมเป็นอนัตตา เกิด ดับ อยู่ตลอดเวลา เมื่อกำหนดพิจารณาอย่างน้อมอย่างต่อเนือง ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ รูป - นาม จนคลายความยึดมั่นถือมั่น รู้ความจริงว่าทุกสิ่งในโลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับบัญชาไม่ได้

๒.๓.๒ आयตนะ ๑๒^{๘๓}

การตามรู้ในสภาวะธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ว่าเป็นสภาวะธรรมซึ่ง “อายตนะมี ๑๒ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะ”^{๘๔}

ก) ความหมายอายตนะ ๑๒

อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ^{๘๕} ให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา “วจนัตถะของคำว่า อายตนะ คือ อายตนติ อตตโน ผลูปปตติยา อุตสาหนตา วียโหนตติ=อายตนา

^{๘๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๘๓} ตูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕ - ๑๖๗/๑๑๓ - ๑๑๘., อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/ - /๑๗๗.

^{๘๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๘๕} ฉันทนา อุตสาหลักษณะ, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, หน้า ๘๙.

แปลความว่า ธรรมใดมีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า อายตนะ” ^{๘๖} คำว่า อายตนะ นั้นคือ

๑) สยชาติเทสภูจ แปลว่า ที่เกิด คือ เป็นที่เกิดของบุญ และบาป บุญ และบาปอาศัย เกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่า อายตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มี เครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ไม่มีวิถีจิต ไม่มีบุญ ไม่มีบาป

๒) นิवासภูจ แปลว่า ที่อยู่ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูป - นาม รูป - นาม อาศัยเกิดขึ้น ที่นี้ หมายความว่า อายตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิต และเจตสิก

๓) อากรรภูจ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตา เห็นรูปครั้งหนึ่ง ๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุปสาท รูปารมณ์ แสงสว่าง มนสิการ หูได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตปสาท สัทธารมณ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตปสาท คันธารมณ์ และ มนสิการ ดังนี้ เป็นต้น

๔) อายตนะ แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมน เพราะอวิชชาหุ้มห่อจึงพากัน ก่อกรรมทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิด แล้วมี กิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไป ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็ เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ ^{๘๗}

อายตนะ ๑๒ ^{๘๘}ได้แก่

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

^{๘๖} พระสังฆมณฑลิกะ อัมมาจริยะ รจนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๕๒.

^{๘๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๗.

^{๘๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

๖) รูปายตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ

๗) สัททหายตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่าง ๆ

๘) คันธายตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๙) รสายตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ

๑๐) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จิตทั้งหมด

๑๒) ธัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

ข) ความเป็นรูป - นาม ของอายตนะ ๑๒ ^{๘๙}

อายตนะเป็นสิ่งสำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพตติเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์หรือจะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะต้องอาศัยอายตนะเหล่านั้นเป็นไม่มี อายตนะจำแนกโดยประเภทแห่งทวารนั้นมี ๖ เป็นอายตนะภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์มี ๖ เหมือนกันเป็นอายตนะภายนอก รวมอายตนะ ๑๒ และจำแนกเป็นรูป - นาม ได้ดังนี้

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๗., พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวงค์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๙๔๔ - ๙๔๕.

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ จักขุทวาร เป็นเครื่องต่อหรือต่อทางจักขุทวาร องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๐}

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ โสททวาร เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๑}

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ฆานทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๒}

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ ชิวหาทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๓}

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กายทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๔}

๖) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์ธรรม ได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)^{๙๕}

๗) รูปายตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ สีสต่าง ๆ เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นได้ และกระทบได้”^{๙๖}

๘) สัททายตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัททารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๗}

๙) คันธายตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ คันธารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๘}

๑๐) รสายตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รสารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๙๙}

^{๙๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๑๓.

^{๙๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๗/๑๑๓.

^{๙๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๘/๑๑๓ - ๑๑๔.

^{๙๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๙/๑๑๔.

^{๙๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๐/๑๑๔.

^{๙๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๑/๑๑๔ - ๑๑๖.

^{๙๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒/๑๑๖.

^{๙๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๓/๑๑๖.

^{๙๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๔/๑๑๗.

^{๙๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๕/๑๑๗.

๑๑) โภฏฐัพพายตนะ โภฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ โภฏฐัพพะเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ โภฏฐัพพารมณฺ์ ซึ่งมี ๓ คือ

ก) ปฐวีโภฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็นรูปธรรม

ข) เตโชโภฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็นรูปธรรม

ค) วาโยโภฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็นรูปธรรม

“เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๐๐}

๑๒) ธัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรม ได้แก่ ธรรม ๖๙ คือ ก) สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม ข) เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก) ค) นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน) “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ และกระทบไม่ได้”^{๑๐๑}

ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายดังนี้

ตารางที่ ๒ ตารางแสดงการจัด อายตนะ ๑๒ เป็นรูป - นาม

อายตนะ ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขายตนะ	รูป	
โสตายตนะ	รูป	
ฆานายตนะ	รูป	
ชีวนายตนะ	รูป	
กายายตนะ	รูป	
มนายตนะ		นาม
รูปายตนะ	รูป	
สัทธายตนะ	รูป	
คันธายตนะ	รูป	
รสายตนะ	รูป	
โภฏฐัพพายตนะ	รูป	
ธัมมายตนะ	รูป	นาม

^{๑๐๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๖/๑๑๗.

^{๑๐๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗ - ๑๑๘.

ค) อายุตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์^{๑๐๒}

การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานโดยกำหนดเอาธรรม คือ อายุตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ กับไตรลักษณ์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายุตนะภายใน ๖ และ อายุตนะภายนอก ๖ การรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป รู้จักหู รู้จักเสียง รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น รู้จักลิ้น รู้จักรส รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย รู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ์ และรู้จักใจ^{๑๐๓} การกำหนดรู้ อายุตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ ดังนี้

๑) รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชนใดอาศัยตา และรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนี้^{๑๐๔} จักษุ และรูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๑๐๕} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒) รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชนใดอาศัยหู และเสียง ทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้^{๑๐๖} โสตะ และสัททวะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๑๐๗} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓) รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชนใดอาศัยจมูก และกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนี้^{๑๐๘} ฆานะ และคันธะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๑๐๙} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๔ - ๓๕๖.

^{๑๐๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๐๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๑๐๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๑๐๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๑๐๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๑๐๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๑๐๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

๔) รู้ชัดลึ้น รู้ชัดรส สังกโยชนีได้อาศัยลึ้น และรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนีนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนีที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละสังโยชนีที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุ นั้น และสังโยชนีที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุ นั้น^{๑๑๐} ชิวหา และรส ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๑๑๑} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๕) รู้ชัดกาย รู้ชัดโณภูฏัพพะ สังกโยชนีได้อาศัยกาย และโณภูฏัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนีนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนีที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละสังโยชนีที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และสังโยชนีที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น^{๑๑๒} กาย และโณภูฏัพพะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๑๑๓} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๖) รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ สังกโยชนีได้อาศัยใจ และธรรมารมณ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนีนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนีที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละสังโยชนีที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และสังโยชนีที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น^{๑๑๔} มโน และธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๑๑๕} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

สรุปความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งภายใน และภายนอกอยู่ เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรม เห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมหรือเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมอยู่ มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหา และทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นทุกสิ่งในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ อย่างนี้แล^{๑๑๖} แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน आयตนะทั้ง ๑๒ นี้ เป็นรูป ๕ คู่ आयตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรมทั้งหมด आयตนะภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ เป็นรูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ आयตนะภายใน ได้แก่ มนายตนะ เป็นนามทั้งหมด ส่วน

^{๑๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๑๑๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๑๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๑๑๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๑๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๑๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๑๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๑.

อายตนะภายนอก อัมมายตนะนั้นเป็นรูป - นาม เจตสิกเป็นนามธรรม สุขุมรูปเป็นรูปธรรม ส่วน นิพพานเป็นนามธรรม

๒.๓.๓ ธาตุ ๑๘^{๑๑๗}

ธาตุ เป็นสิ่งที่ทรงไว้ ซึ่งสภาวะของตน ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ^{๑๑๘} หรือสภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตนไว้ เป็นสิ่งที่เปื้อนมูลเดิมของ สัตว์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย มีองค์ประกอบอยู่ ๑๘ ประการ ไม่มีผู้สร้างขึ้นไม่มีผู้บันดาลขึ้น และมี รูปลักษณะหน้าที่อาการเป็นแบบเฉพาะตัว สามารถกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ

ก) ความหมาย ธาตุ ๑๘^{๑๑๙}

ธาตุ ๑๘ หมายถึง สภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ และลักษณะของตนโดยไม่มีการ เปลี่ยนแปลงหรือวิปริตแปรผันเป็นอย่างอื่น^{๑๒๐} วจนัตถะของคำว่า ธาตุ คือ อตตโน สภาวํ ธาเรตตี = ธาตุ แปลว่า ธรรมชาติใดทรงไว้ซึ่งสภาพของตนฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ^{๑๒๑}

คัมภีร์อรรถกถาอิตติวุตตก ปราภวข้อความเกี่ยวกับธาตุว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผล และสภาวะของตน เพราะว่า บรรดาผล และสภาวะทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่เกิดขึ้นชื่อ ว่าธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตน และสภาวะของตน นอกจากนี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะ หมายความว่า ทรงไว้ เฉพาะสภาวะอย่างเดียว^{๑๒๒}

ธาตุเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทางแจกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่ง วิญญานธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่าง รวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ คือ^{๑๒๓}

๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รู้ปารมณมากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท

๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททารมณมากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

^{๑๑๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒.

^{๑๑๘} ดุราละเยียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๑๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๖.

^{๑๒๐} ฉันทนา อุตสาห์ลักษณ, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, หน้า ๙๑.

^{๑๒๑} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ รจนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๕๖.

^{๑๒๒} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/ - /๓๔๓.

^{๑๒๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๘ - ๑๙.

๓) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณฺเฑนมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณฺเฑนมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

๕) กายธาตุ กายะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โณภูตัพพารมณฺเฑนมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

๖) รูปธาตุ รูปารมณฺเฑน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ

๗) สัทธาธาตุ สัททารมณฺเฑน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่าง ๆ

๘) คันธธาตุ คันธารมณฺเฑน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๙) รสธาตุ รसरมณฺเฑน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ

๑๐) โณภูตัพพธาตุ โณภูตัพพารมณฺเฑน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑) จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒ (การเห็นสิ่งที่ดี และไม่ดี)

๑๒) โสตวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณ ชื่อว่าธาตุ ทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญญาณจิต ๒ (การได้ยินสิ่งที่ดี และไม่ดี)

๑๓) ฆานวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญาณจิต ๒ (การได้กลิ่นที่ดี และไม่ดี)

๑๔) ชิวหาวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญาณจิต ๒ (การรู้รสที่ดี และไม่ดี)

๑๕) กายวิญญาณธาตุ กายวิญญาณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญาณจิต ๒ (การสัมผัสที่ดี และไม่ดี)

๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ได้แก่ (ก) จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ทั้งฝ่ายดี และไม่ดี (ข) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายดี (ค) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายไม่ดี มโนธาตุ ทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจารมณฺเฑนสามัญจรรมดา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒

๑๗) มโนวิญญาณธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้
อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง ที่นอกเหนือจากมโนธาตุ ๓ และจิตที่รับอารมณ์
ทางทวาร ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ฝ่ายดี ๕ อย่าง ฝ่ายไม่ดี ๕ อย่าง รวมเป็นจิตอีก ๑๐ ชนิด

๑๘) ธัมมธาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่าธัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตน ๆ
องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๑๒๔}

สรุปความว่า ธรรมชาติใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตณนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ธาตุ คือ
สิ่งที่ทรงสภาพของตณไว้โดยไม่มีการวิปริตหรือเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรง
ไว้ซึ่งความแข็งเรียกว่า ปฐวีธาตุ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ ก็เรียกว่า วิญญาณธาตุ เป็น
สภาพที่มีอยู่เองเป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคล ตัวตน เราเขา ทำขึ้นหรือสร้างขึ้นมา

ข) ความเป็นรูป – นาม ของธาตุ ๑๘^{๑๒๕}

ธาตุ ๑๘ เป็นรูป – นาม ได้ดังนี้

จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ สัทธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ และ
โณภูมัพพาธาตุ เป็นรูปชั้น ๖ จัดเป็นรูป เพราะเป็นสภาวธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะแตกสลาย
เปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป

จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ เป็นวิญญาณชั้น ๖ จัดเป็นนาม เพราะเป็นสภาวธรรมที่เป็น
นาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ส่วนธัมมธาตุ ยกเว้นพระนิพพาน สงเคราะห์ได้เป็น ๔ ชั้น ๖ ชั้น รูปชั้น ๖ เวทนาชั้น ๖
สัญญาชั้น ๖ และสังขารชั้น ๖ จัดเป็นทั้งรูป และนาม เพราะเป็นสภาวธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะ
แตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป และ
เป็นสภาวธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก
จึงจัดเป็นนาม

^{๑๒๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๕.

^{๑๒๕} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),

ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๓ ตารางแสดงการจัด ธาตุ ๑๘ เป็นรูป - นาม

ธาตุ ๑๘	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขุธาตุ	รูป	
โสตธาตุ	รูป	
ฆานธาตุ	รูป	
ชีวหาธาตุ	รูป	
กายธาตุ	รูป	
มโนธาตุ		นาม
รูปธาตุ	รูป	
สัทธาธาตุ	รูป	
คันธธาตุ	รูป	
รสธาตุ	รูป	
โผฏฐัพพธาตุ	รูป	
ธัมมธาตุ	รูป	นาม
จักขุวิญญาณธาตุ		นาม
โสตวิญญาณธาตุ		นาม
ฆานวิญญาณธาตุ		นาม
ชีวหาวิญญาณธาตุ		นาม
กายวิญญาณธาตุ		นาม
มโนวิญญาณธาตุ		นาม

ธาตุ มี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจ แห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบ ได้แก่ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุกับอายตนะภายนอก คือ อารมณ์ ๖ ธาตุกระทบ ได้แก่ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ธัมมธาตุ จึงทำให้เกิด วิญญาณ ๖ ธาตุรู้ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ เป็นหมวด ๆ^{๑๒๖}

^{๑๒๖} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๘ – ๙๒.

ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงการจัด ธาตุ ๑๘ แยกเป็นธาตุรับ ธาตุกระทบ และธาตุรู้

ทวาร (ธาตุรับ)	อารมณ์ (ธาตุกระทบ)	วิญญาณ (ธาตุรู้)
๑ จักขุธาตุ คือ ประสาทตา	๑ รูปธาตุ คือ สีต่าง ๆ	๑ จักขุวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่เห็นรูป
๒ โสตธาตุ คือ ประสาทหู	๒ สัทธาตุ คือ เสียงต่าง ๆ	๒ โสตวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่ได้ยินเสียง
๓ ฆานธาตุ คือ ประสาทจมูก	๓ คันธธาตุ คือ กลิ่นต่าง ๆ	๓ ฆานวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้กลิ่น
๔ ชิวหาธาตุ คือ ประสาทลิ้น	๔ รสธาตุ คือ รสต่าง ๆ	๔ ชิวหาวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้รส
๕ กายธาตุ คือ ประสาทกาย	๕ โผฏฐัพพธาตุ คือ เครื่องกระทบกายต่าง ๆ	๕ กายวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้กายสัมผัส
๖ มโนธาตุ คือ ใจที่รับอารมณ์ และพิจารณาอารมณ์ทวารทั้ง ๕	๖ ธัมมธาตุ คือ เครื่องกระทบใจต่าง ๆ	๖ มโนวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ความรู้สึกนึกคิด

ค) ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์^{๑๒๗}

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธัมมธาตุ กับความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้

๑) การกำหนดรู้ในขณะเห็น (การพิจารณาจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ) การปฏิบัติวิปัสสนา หยั่งเห็นรูป – นาม ธาตุตามความเป็นจริงย่อมรับรู้สภาวะการเห็น และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิต (วิญญาณธาตุ) พร้อมทั้งรูปธาตุที่เกิดจากจิตในขณะนั้น ๆ การพิจารณาในขณะเห็น เมื่อวิปัสสนาญาณหยั่งเห็น รูป - นาม และกำหนดรู้ปัจจัยซึ่ง เรียกว่า ญาตปริยญา ได้แก่ การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดพิจารณา เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ เกิดขึ้น แล้วดับไปเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๒) การกำหนดรู้ในขณะได้ยิน (การพิจารณาโสตธาตุ สัทธาตุ โสตวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะได้ยิน หมายถึง โสตธาตุ (โสตประสาท) สัทธาตุ (สัททอารมณ์) สภาวะได้ยิน

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

การกระทบกันระหว่าง โสธธาตุกับสัทธาธาตุ และโสทวิญญานธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือความเสียใจหรือความรู้สึกเฉย ๆ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะที่ได้ยิน เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ โสธธาตุ สัทธาธาตุ โสทวิญญานธาตุ ผัสสะ (โสธสัมผัสสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออุเบกขา (โสธสัมผัสสขาเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๓) การกำหนดรู้ในขณะตมกถิน (การพิจารณาฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญานธาตุ) การพิจารณาในขณะตมกถิน หมายถึง ฆานธาตุ (ฆานปสาท) คันธธาตุ (คันธารมณ์) สภาวะได้กถิน การกระทบกันระหว่างฆานธาตุกับคันธธาตุ และฆานวิญญานธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือประกอบด้วยความเสียใจหรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะตมกถิน เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ผัสสะ (ฆานสัมผัสสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออุเบกขา (ฆานสัมผัสสขาเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๔) การกำหนดรู้ในขณะลัมมรส (การพิจารณาชีวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ) การพิจารณาในขณะลัมมรส หมายถึง ชิวหาธาตุ (ชีวหาปสาท) รสธาตุ (รสารมณ์) สภาวะได้ลัมมรส การกระทบกันระหว่างชีวหาธาตุกับรสธาตุ และชีวหาวิญญานธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือประกอบด้วยความเสียใจหรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะลัมมรส เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ ผัสสะ (ชีวหาสัมผัสสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออุเบกขา (ชีวหาสัมผัสสขาเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๕) การกำหนดรู้ในขณะสัมผัส (การพิจารณากายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ) การพิจารณาในขณะสัมผัส หมายถึง กายธาตุ (กายปสาท) โผฏฐัพพธาตุ (โผฏฐัพพารมณ์) สภาวะได้สัมผัส การกระทบกันระหว่างกายธาตุ กับโผฏฐัพพธาตุ และกายวิญญานธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจ หรือประกอบด้วยความเสียใจ หรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะสัมผัส เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ ผัสสะ (กายสัมผัสสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออุเบกขา (กายสัมผัสสขาเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้นแล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๖) การกำหนดรู้มโนทวาร (การพิจารณาโนธาตุ) ในขณะให้ผู้เจริญวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น อาจรู้สึกละเลยหรือไม่ต่อเนื่อง ๆ บางขณะอาจมีช่องว่างทำให้สำคัญว่าอารมณ์ที่รับรู้ไม่ต่อเนื่อง ความจริงแล้วเป็นลักษณะของภวังคจิตคั่นระหว่างอยู่ การรับรู้ความขาดช่วงเป็นการรับรู้ภวังคจิตที่แสดงไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๒.๓.๔ อินทรีย์ ๒๒ ^{๑๒๘}

อินทรีย์ มีอรรถว่า เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ (จอม) อันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว เห็นแล้ว ประกาศแล้ว เสพแล้ว ตามความเหมาะสม เรียกว่า อินทรีย์ “เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน” ^{๑๒๙}

ก) ความหมายอินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ ๒๒ หมายถึง ความเป็นใหญ่หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันกับตนหรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้น ๆ ^{๑๓๐} วจนัตถะของคำว่า อินทรีย์ คือ อินทนต์ ปรมิสสรีย์ กโรนตตี อินทริยานิ แปลความว่า ธรรมเหล่าใด เป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อินทรีย์ มี ๒๒ คือ ^{๑๓๑}

- ๑) จักขุอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาธ
- ๒) โสตินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาธ
- ๓) ฆานินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาธ
- ๔) จิวหินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ จิวหาปสาธ
- ๕) กายินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาธ
- ๖) อิตถินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถิถารูป
- ๗) บุริสินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ บุริสถารูป
- ๘) ซีวิตินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรม ได้แก่

ซีวิตรูป และซีวิตินอินทรีย์เจตสิก

- ๙) มนินอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด

^{๑๒๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๑/๒๐๒.

^{๑๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๑๔.

^{๑๓๐} ฉันทนา อุตสาถลักขณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, หน้า ๙๓.

^{๑๓๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๑๕.,

๑๐) สุขินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๑) ทุกชินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกข์สหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

๑๔) อุpekชินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕

๑๕) สัทธินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๖) วิริยินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

๑๗) สตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

๑๘) สมาชินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียวองค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวณอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

๑๙) ปัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามีดินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑

๒๑) อัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจ ๔ ที่ตนเคยรู้องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต ๑

ข) ความเป็นรูป - นาม ของอินทรีย์ ๒๒^{๑๓๒}

อินทรีย์ ๒๒ เป็นรูป - นาม ดังนี้ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์ เป็นรูปชั้น จัดเป็นรูป และมนินทรีย์ เป็นวิญญูณชั้น ส่วน สุขินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์ เป็นสังขารชั้น จัดเป็นนาม ชีวิตินทรีย์ เป็น ๒ ชั้น คือ ชีวิตรูปเป็นรูปชั้น ส่วนชีวิตินทรีย์ เจตสิกเป็นสังขารชั้น อยู่ในฝ่ายนามธรรม จึงเป็นได้ทั้งรูป และนาม

๑) จักขุนทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ของตา มีหน้าที่รับสี ได้แก่ จักขุปสาทรูป เป็นรูปธรรม^{๑๓๓}

๒) โสตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท หมายถึง มีหน้าที่เอาไว้รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม

๓) ฆานินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท หมายถึง มีหน้าที่เอาไว้รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม

๔) ชิวหินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของลิ้น มีหน้าที่รับรสต่าง ๆ เอาไว้ ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม

๕) กายินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ในกาย มีหน้าที่รับสัมผัสต่าง ๆ ที่พบเจออยู่ปัจจุบัน ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม

๖) มนินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมดที่จำแนกเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ ก็ตาม หมายถึง ความเป็นใหญ่ของใจ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม^{๑๓๔}

๗) อิตถินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถิถารูป หมายถึง ความเป็นใหญ่ของหญิง มีหน้าที่ แสดงลักษณะกิริยาอาการต่าง ๆ ของหญิง ได้แก่ อิตถิถารูป เป็นรูปธรรม

๘) ปุริสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ ปุริสถารูป หมายถึง ความเป็นใหญ่ของชาย มีหน้าที่ แสดงลักษณะอาการของผู้ชาย ได้แก่ ปุริสถารูป เป็นรูปธรรม

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๓๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๙๖.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘.

๙) ชีวิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูป - นาม องค์ธรรม ได้แก่ ชีวิตรูป และชีวิตินทรีย์เจตสิก หมายถึง ความเป็นใหญ่ของชีวิต มีหน้าที่รักษารูปนาม ได้แก่ ชีวิตรูป ชีวิตนาม เป็นทั้งรูปธรรม และนามธรรม

๑๐) สุขินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ คือ สุขเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่เรื่องสุขเวทนา มีหน้าที่สบาย ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๑) ทุกخينทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑ คือ ทุกขเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางทุกข์เวทนา มีหน้าที่ คือ ไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความพอใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ คือ โสมนัสสเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางโสมนัสเวทนา มีหน้าที่ดีใจ ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒ คือ โทมนัสสเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางโทมนัสเวทนา มีหน้าที่เสียใจ ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๔) อุpekخينทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ คือ อุเบกขาเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางอุเบกขาเวทนา มีหน้าที่วางเฉย ได้แก่ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อุเบกขาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๕) สัทธินทรีย์ คือ สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑ คือ ศรัทธา หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของศรัทธา มีหน้าที่เชื่อ เลื่อมใสในสิ่งที่ควร ได้แก่ ศรัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๖) วิริยินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕ คือ วิริยะ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของวิริยะ มีหน้าที่เพียรพยายามในสิ่งที่ควร ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๗) สตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑ คือ สติ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของสติ มีหน้าที่รู้ทันปัจจุบันหรือระลึกในสิ่งที่ควร ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวณอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) คือ สมาธิ

ได้แก่ เอกัคคตา หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของสมาธิ มีหน้าที่ คือ ความแน่วแน่นตั้งมั่น ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๙) ปัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ ปัญญา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางปัญญา มีหน้าที่รู้ไตรลักษณ์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกียะ) เป็นนามธรรม

๒๐) อนัญญัตถุญสสามิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑ เป็นอินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุงรู้ สัจจธรรม ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ คือ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของโสดาปัตติมรรคญาณ มีหน้าที่เพื่อรู้พระนิพพาน เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุงว่า เราจักรู้อมตบท หรือว่าซึ่ง สัจจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค คือ ก่อนโสดาปัตติมรรค เพราะมีอรรถ คือ สภาวะแห่งความเป็น อินทรีย์ใหญ่ยังอยู่พร้อมด้วย สามารถตัดอกุศลได้ ๕ ชนิด ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็น นามธรรม^{๑๓๕}

๒๑) อัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้อริยสัจ ๔ ที่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ คือ ปัญญาอันรู้ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของโสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน รู้ชัดด้วยมรรค เพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่ สามารถตัดอกุศลไปตามลำดับญาณ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกในอรหัตตผลจิต ๑ คือ อินทรีย์แห่งผู้รู้แล้ว คือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของอรหัตตผลญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน ว่าญาณกิจใน อริยสัจ ๔ สำเร็จแล้ว มีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ และตัดอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ชนิดโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๑๓๖} ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๕ ตารางแสดงการจัด อินทรีย์ ๒๒ เป็น รูป - นาม

อินทรีย์ ๒๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขุนทรีย์	รูป	
โสดินทรีย์	รูป	

^{๑๓๕} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๐๓.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙ - ๒๑.

ฆานินทรี	รูป	
ชีวหินทรี	รูป	
กายินทรี	รูป	
อิตินทรี	รูป	
บุริสินทรี	รูป	
ชีวิตินทรี	รูป	
มนินทรี		นาม
สุชินทรี		นาม
ทุกชินทรี		นาม
โสมนัสสินทรี		นาม
โหมนัสสินทรี		นาม
อุเปกชินทรี		นาม
สัทินทรี		นาม
วิริยินทรี		นาม
สตินทรี		นาม
สมาธิทรี		นาม
ปัญญินทรี		นาม
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี		นาม
อัญญินทรี		นาม
อัญญาตาวินทรี		นาม

อินทรีที่เป็นภูมิวิปัสสนาและไม่ใช่วิปัสสนา

อินทรีที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากวณานั้น ต้องอินทรี ๒๒ หรือ รูป – นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีตหรืออนาคต เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้

อินทรีที่เป็นภูมิของวิปัสสนาต้องเป็นรูป – นาม ที่เป็นโลกียภูมิ คือ กามาวจรอินทรี ได้แก่ จักขุทรี โสตินทรี ฆานินทรี ชิวหินทรี กายินทรี มนินทรี อิตินทรี บุริสินทรี ชีวิตินทรี โหมนัสสินทรี และกามรูป อรูปโลกุตตรอินทรี ได้แก่ ชีวิตินทรี มนินทรี อุเปกชินทรี สัทินทรี วิริยินทรี สตินทรี สมาธิทรี ปัญญินทรี กามรูปโลกุตตรอินทรี ได้แก่ โสมนัสสินทรี

อินทรีที่ไม่ใช่วิปัสสนากวณานั้นเป็นรูป - นาม ที่เป็นโลกุตตรภูมิ คือ โลกุตตรอินทรี ได้แก่ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี อัญญินทรี อัญญาตาวินทรี

ค) อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์^{๑๓๗}

ในการปฏิบัติ เริ่มต้นด้วยการกำหนดรู้ธรรมในตนของตน พระพุทธเจ้าได้มีตรัสในอินทรีย์ภาวนา มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ไว้ว่า อินทรีย์ภาวนา คือ การเจริญอินทรีย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามี ๓ ขั้นตอน ดังนี้

๑) ภิกษุเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้แจ้งธัมมารมณ์แล้ว ความชอบใจหรือไม่ชอบใจเกิดขึ้น ก็รู้ชัดว่าเกิดจากเหตุปัจจัยจึงมีอุเบกขาวางเฉย จนความชอบใจและไม่ชอบใจเหล่านั้นดับไป

๒) พระเสขะผู้ปฏิบัติตามข้อ ๑ ย่อมเบื่อหน่าย รังเกียจความชอบใจ และไม่ชอบใจนั้น

๓) เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสามารถกำหนดรู้ว่าสิ่งไหนปฏิกูล สิ่งไหนไม่ปฏิกูล เป็นต้น แล้วมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะก็จะชื่อว่า เป็นพระอริยะผู้อบรมอินทรีย์แล้ว^{๑๓๘}

อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์ การกำหนดอินทรีย์ ๒๒ เข้าสู่ไตรลักษณ์ ดังนี้

๑) จักขุอินทรีย์ คือ รับสี ได้แก่ จักขุปสาทรูป เป็นรูปธรรม จักขุปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ จักขุปสาทเป็นวัตถุที่เกิดแห่งจักขุวิญญาณ และเป็นที่ให้เห็นรูป มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒) โสติดินทรีย์ มีหน้าที่รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม โสตปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งโสตติวิญญาณ รับเสียงทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓) ฆานินทรีย์ มีหน้าที่รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม ฆานปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งฆานวิญญาณ รับกลิ่นทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๔) ชิวหินทรีย์ มีหน้าที่รับรส ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม ชิวหาปสาทเป็นสุขุมรูป สำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งชิวหาวิญญาณให้ได้รับรสทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๕) กายินทรีย์ มีหน้าที่รับสัมผัส ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม กายปสาทเป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นที่เกิดแห่งกายวิญญาณให้ได้รับสัมผัสทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๑๓๗} คุรยาสะเอียดโน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๑๓๘} คุรยาสะเอียดโน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓ - ๔๖๓/๕๐๔ - ๕๑๐.

๖) มนินทรีย์ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๗) อิตถินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของความเป็นหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ได้แก่ อิตถิถารูป เป็นรูปธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๘) ปุริสินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวงทรงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย ภาวะของชาย ได้แก่ ปุริสถารูป เป็นรูปธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๙) ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตรูป มีหน้าที่รักษารูป และนาม มี ๒ ประการ คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปรชีวิตินทรีย์

(ก) รูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ การดำรงอยู่ การเป็นอยู่ กิริยาที่เป็นอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของรูปธรรม ได้แก่ อาการ ๓๒ ที่ประชุมรวมกัน เมื่อเรียก แต่ละอย่าง ๆ ก็มีชื่อต่างกัน เช่น ผม เล็บ ฟัน เป็นต้น ถ้าจัดเป็นหมวด ๆ เรียกว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เมื่อธาตุทั้ง ๔ ประชุมกันเข้าเป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์

(ข) อรูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ

องค์ธรรม ได้แก่ จิต และเจตสิก มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๐) สุขินทรีย์ มีหน้าที่สบาย คือ ความสบายกาย ความสุขกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๑) ทุกخينทรีย์ มีหน้าที่ไม่สบาย คือ ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่ดีใจ คือ ความสบายใจ ความสุขใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่เสียใจ คือ ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๔) อุpekขินทรีย์ มีหน้าที่วางเฉย คือ ความสบายใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ อุpekขาเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๕) สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๖) วิริยินทรีย์ คือ การปรารภความเพียรทางใจ ความพยายาม ความอุตสาหะ ความเข้มแข็ง ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความประคับประคองธุระ องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๗) สตินทรีย์ คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืมสติ อินทรีย์ คือ สติ สติพละ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบอินทรีย์ คือ สมาธิ สมาธิพละ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑๙) ปัญญินทรีย์ มีหน้าที่ คือ กิริยาที่รู้ชัด ความศึกษา ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฐิ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกีย์) เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๑๓๙}

๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ มีหน้าที่ คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่

^{๑๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๔ - ๓๕๖.

ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้น ๆ หรือรู้พระนิพพาน ต่อดอกกุศลได้ ๕ ชนิด องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๒๑) อัญญินทริย คือ กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวियสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อให้แจ้งธรรม ที่ทำให้แจ้งแล้วนั้น ๆ หรือรู้พระนิพพาน ต่อดอกกุศลตามลำดับญาณ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๒๒) อัญญาตาวินทริย^{๑๔๐} คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความศึกษา สัมมาทิฏฐิ ัมมวियสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อแจ้งธรรมที่แจ้งแล้วหรือรู้พระนิพพาน ต่อดอกกุศลได้ ๑๒ ชนิดทั้งโดยสิ้นเชิง องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

สรุปความว่า อินทริย ๒๒ ซึ่งเป็นวิปัสสนาภูมิ^{๑๔๑} มีลักษณะคล้ายประมวลรวมเรื่องของ ชันธ์ อายุตนะธาตุ มาอยู่ในนี้ด้วยกัน แต่มีองค์ประกอบหลายกลุ่มที่จัดเข้าเป็นหมวดกันได้ และมีลักษณะเป็นเรื่องพื้นฐานจนกระทั่งถึงขั้นอรหัตผล ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อินทริย ๒๒ ที่เป็นภูมิวิปัสสนา และไม่ใช่ภูมิวิปัสสนา อินทริยที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาต้องเอาอินทริย ๒๒ หรือรูป - นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้นที่เป็นอดีตหรืออนาคต ใช้เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้น ไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้

๒.๓.๕ อริยสัจ ๔^{๑๔๒}

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”^{๑๔๓} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในลักษณะนี้นั้น จะทำให้ยังเห็นอริยสัจ ๔ อันเป็นความจริงอันประเสริฐ ที่สามารถอ่านวนประโยชน์ให้บรรลุมรรคผลเป็นทางดับทุกข์ได้

ก) ความหมายอริยสัจ ๔

อริยสัจ (นป.) ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงอันยังปฤชุนให้เป็นพระอริยะ, ความจริงอันยังปฤชุนผู้ปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ให้เป็นพระอริยะ, ความจริง

^{๑๔๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๑๔๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^{๑๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘.

ของพระอริยะ, อริยสัง ชื่อของหมวดธรรมหมวดหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสรู้มี ๔ ข้อ คือ ๑) ทุกข์ ๒) ทุกขสมุทัย ๓) ทุกขนิโรธ ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๔๓}

อริยสัง คือ ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ (หรือทุกข์สังจะ) สมุทัย (หรือสมุทยสังจะ) นิโรธ (หรือนิโรธสังจะ) มรรค (หรือมรรคสังจะ) เรียกเต็มว่า ทุกข์ (อริยสัง) ทุกขสมุทัย (อริยสัง) ทุกขนิโรธ (อริยสัง) และ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (อริยสัง)^{๑๔๔}

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับอริยสังว่า ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ สังจะที่พระอริยะพึงรู้ คือ ทุกขอริยสัง (อริยสัง คือ ทุกข์), ทุกขสมุทยอริยสัง (อริยสัง คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์), ทุกขนิโรธอริยสัง (อริยสัง คือ ความดับทุกข์), ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง (อริยสัง คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)^{๑๔๕}

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐอรธกถา ปรากฏข้อความเกี่ยวกับอริยสังว่า อริยสัจจานิ อริยสังทั้งหลาย ในคำนั้นศัพท์ว่า จตตาริ ๔ เป็นการกำหนดด้วยจำนวนบว่า อริยสัจจานิ ได้แก่ สังจะที่เป็นอริยะ อธิบายว่า ไม่ผิดไม่คลาดเคลื่อน เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ เหล่านี้แล ของแท้ ไม่ผิด ไม่แปรเป็นอื่น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อริยสัง คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ เหล่านี้แล พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดอริยสัง ๔ เหล่านี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัง เพราะเป็นสังจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าเป็นอริยะในโลกทั้ง เทวโลก ฯลฯ ทั้งเทวดา และมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัง^{๑๔๖}.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถร) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับอริยสังว่า อริยสัง คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ มีลักษณะไม่แปรปรวนโดยสภาวะของตน กล่าว คือ ทุกขสัง (ความจริง คือ ทุกข์) มีสภาพบีบคั้น สมุทยสัง (ความจริง คือ เหตุแห่งทุกข์) เป็นเหตุของทุกขสัง นิโรธสัง (ความจริง คือ ดับทุกข์) เป็นความดับของทุกขสัง และมรรคสัง (ความจริง คือ ทางดับทุกข์) เป็นทางบรรลุนิโรธสัง ว่าโดยการเปรียบเทียบในทางโลกแล้ว ทุกขสัง

^{๑๔๓} พันตรี ประยุทธ์ หลงสมบุญ, **พจนานุกรม มคอ - ไทย**, หน้า ๖๙.

^{๑๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๕๑๘.

^{๑๔๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^{๑๔๖} ชุ.ช.อ. (ไทย) ๑/-/-/๑๐๕.

เหมือนโรค สมุทยสังเหมือนเชื้อโรค นิโรคสังเหมือนความมีสุขภาพดี และมรรคสังเหมือนการรักษาโรค^{๑๔๗}

สรุปความว่า อริยสัง หมายถึง ความจริงอันประเสริฐที่พระอริยะเจ้าทั้งหลายยอมแทงตลอดอริยสัง ๔ ดังนี้ นี่ทุกข์, นี่ทุกข์สมุทัย, นี่ทุกข์นิโรค, นี่ทุกข์นิโรคคามินีปฏิบัติ เป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ เป็นธรรมที่ทำให้เข้าถึงความเป็นพระอริยะ เป็นสังขะของพระอริยะ และเป็นอริยสังจะที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว “อริยสัง ๔ ได้แก่ (๑) ทุกขอริยสัง (๒) ทุกขสมุทยอริยสัง (๓) ทุกขนิโรคอริยสัง (๔) ทุกขนิโรคคามินีปฏิบัติอริยสัง”^{๑๔๘}

๑) ทุกขอริยสัง

ทุกขอริยสัง คือ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยะเจ้าทั้งหลาย ทุกข์มีความหมายว่า ปีบคั้น อันปัจจัยปรุงแต่ง ให้เร่าร้อน ปรวนแปร นี่เป็นอรรถของทุกข์ เป็นของแท้เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น องค์ธรรม ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้น โลกยะ) รูป ๒๘^{๑๔๙}

ทุกขอริยสัง หมายถึง ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์^{๑๕๐}

ทุกขอริยสัง^{๑๕๑} ได้แก่

(๑) ชาติทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะมีการเกิดในภพใหม่นั้นเป็นลักษณะ มีการประสิทธิประสาททุกข์ให้เป็นกิจ มีการตั้งอยู่ในภพนั้นเป็นเครื่องปรากฏ

(๒) ชราทุกข์ ความแก่ชราเป็นทุกข์ เพราะมีความเสื่อมหรือความหง่อม คร่ำคร่าเป็นลักษณะ มีการนำเข้าหาความตายเป็นกิจ มีการสูญเสียความสวยงามเป็นเครื่องปรากฏ

(๓) มรณทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เพราะมีการจุติหรือเคลื่อนไปเป็นลักษณะ มีการพลัดพรากหรือแตกสลายเป็นกิจ มีการปราศไปจากคติที่ตนได้อยู่เป็นเครื่องปรากฏ

^{๑๔๗} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ ปฏิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยะเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๗๒.

^{๑๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙ - ๒๐๕/๑๖๓ - ๑๗๓.

^{๑๔๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๔๖.

^{๑๕๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓.

^{๑๕๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐ - ๒๐๒/๑๖๓ - ๑๖๖.

(๔) ความโศกเศร้าเป็นทุกข์ เพราะมีการแผดเผาจิตใจให้เร่าร้อน ด้วยกิเลสเป็นลักษณะ มีการทำให้จิตใจกระสับกระส่ายเป็นกิจ มีการละห้อยละเหี่ยใจเป็นเครื่องปรากฏ

(๕) การบ่นพร่ำรำพันเป็นทุกข์ เพราะมีการรำไรพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการประกาศคุณ และโทษเป็นกิจ มีการกล่าววกไปวนมาเป็นเครื่องปรากฏ

(๖) ความไม่สบายกายเป็นทุกข์ เพราะมีการไม่แข็งแรงหรือไม่สะดวก ไม่แคล่วคล่องเป็นลักษณะ มีการทำให้ใจไม่สบายไปด้วยหรือมีความวิตกกังวลเป็นกิจ มีความลำบากทางกายเป็นเครื่องปรากฏ ทุกข์นี้ ได้แก่ ทุกขเวทนา อันมีชื่อเรียกว่า ทุกขทุกข์ ที่มีชื่อว่าทุกขทุกข์ เพราะเมื่อกล่าวโดยสภาพ ก็มีสภาพเป็นทุกข์ เมื่อกล่าวโดยชื่อ ก็มีชื่อเป็นทุกข์

(๗) ความเสียใจเป็นทุกข์ เพราะมีการเสียใจ น้อยใจ กลุ้มใจ เป็นลักษณะ มีการซอกซำใจเป็นกิจ มีการไม่รื่นเริงใจหรือมีการเศร้าใจเป็นเครื่องปรากฏ

(๘) ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เพราะมีความคับแค้นใจเป็นลักษณะ มีการอัดอั้นตันใจเป็นกิจ มีการเดือดดาลเป็นเครื่องปรากฏ

(๙) การได้พบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจเป็นทุกข์ เพราะมีการประสบกับอารมณ์ที่ไม่ต้องการเป็นลักษณะ มีการทำให้ขุ่นใจเป็นกิจ มีการทำให้ไม่เป็นสุขเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๐) การสูญเสียสิ่งที่รักเป็นทุกข์ เพราะมีการพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นลักษณะ มีการยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีการสูญเสียจากวัตถุอันเป็นที่รักเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๑) ความไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์ เพราะมีการอยากได้วัตถุที่ไม่ควรได้เป็นลักษณะ มีการพยายามแสวงหาวัตถุนั้นเป็นกิจ มีการไม่สมประสงค์เป็นเครื่องปรากฏ

(๑๒) อุปาทาน ชันธ ๕ เป็นทุกข์ เพราะอุปาทานชันธ ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์ทั้ง ๑๑ ประการ นั้น อาศัยเกิด ถ้าไม่มีชันธ ๕ ทุกข์ไม่เกิด เมื่ออุปาทานชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นี่เป็นทุกข์ ดังนั้นผู้ที่ยินดีในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชื่อว่ายินดีในทุกข์ ดังคำที่ว่า ผู้ใดชอบทุกข์ ผู้นั้นไม่พ้นทุกข์ ผู้ใดไม่ชอบทุกข์ ผู้นั้นจึงจะพ้นทุกข์

สรุปความว่า ทุกขอริยสัจ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความรู้จริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ที่ถูกบีบคั้น ถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ มีความเสื่อมไป มีความเร่าร้อนอยู่เสมอจากโมหะเป็นเหตุ มีความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่คงสภาพเดิม บังคับบัญชาไม่ได้ และถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อหมดเหตุปัจจัยปรุงแต่งก็จะดับลง องค์ธรรม ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้น โลกะ) รูป ๒๘

๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ

สมุทัย เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์หรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่ โลกเจตสิก ซึ่งเป็นตัวสภาวะธรรมของ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ตัณหาเหล่านี้ เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์ได้จริง มีการทำให้เกิดขึ้นในภพใหม่ เป็นต้น จึงเรียกตัณหาเหล่านี้ว่า สมุทยอริยสัจ

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัจจวิภังค์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ ได้แก่ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหจรตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุเพลิตเพลินในอารมณฺ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^{๑๕๒}

พระสุตตันตปิฎก สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรกถา ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า “อริยสัจ คือ ทุกขสมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) ตัณหา (ความทะยานอยาก) มีความเกิดขึ้นอีกเป็นปกติ ประกอบด้วยความกำหนด ด้วยอำนาจแห่งความเพลิตเพลิน มักเพลินยิ่งใน อารมณฺ์นั้น ๆ นี้ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^{๑๕๓}

ทุกขสมุทยอริยสัจ แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย^{๑๕๔} ต้นเหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิกดวงเดียวเท่านั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า ตัณหา เพราะเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ มีอรรถ ๔ ประการ^{๑๕๕} คือ

๑ อายุหนตฺโถ	มีอรรถว่า กระทำให้ทุกข์บังเกิดขึ้น
๒ นิทานตฺโถ	มีอรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์
๓ สงโยคตฺโถ	มีอรรถว่า ประกอบไว้ซึ่งทุกข์มิให้พ้นไป
๔ ปลิโพธตฺโถ	มีอรรถว่า ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

โลกเจตสิกหรือตัณหา เป็นความอยากได้ เป็นความปรารถนา ซึ่งมักจะ ไม่รู้จักอิ่ม ไม่รู้จักพอ เมื่อมีความอยากได้ มีความปรารถนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเป็นทุกข์ในการแสวงหาเพื่อให้ได้มาตามความปรารถนานั้น ๆ ถ้าหาไม่ได้ ก็มีความไม่สมหวังดังที่ปรารถนา ครั้นได้มาแล้วเป็น

^{๑๕๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

^{๑๕๓} ที.ม.อ. (ไทย) (๒/๒/-/๒๙๖).

^{๑๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖

^{๑๕๕} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ – ๖๑.

ทุกข์ในการระวังรักษา เมื่อรักษาไม่ดี แดกหักสูญหายไป ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก รวมความว่า ได้ก็ทุกข์ ไม่ได้ก็ทุกข์ ต่อเมื่อใดตัดต้นตอต้นเหตุ คือ ความปรารถนาลงเสียได้ ทุกข์ก็จะมีไม่เลย

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ปรมาจารย์อริยวัจนูปถัมภ์ ปณฺธิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกข์สมุทยอริยสัจว่า ความจริงเหตุแห่งทุกข์ หมายถึง ตัณหาที่เป็นอนุสัยกิเลสอันเนื่องในกระแสจิต ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)^{๑๕๖} เมื่อผู้ใดเห็น ทุกข์สมุทัย ผู้นั้นชื่อว่ายอมเห็น แม้ทุกข์ ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปณฺธิปทาด้วย^{๑๕๗}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกข์สมุทยอริยสัจว่าเป็นความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ เพลิดเพลินในภพ และในอารมณ์ เป็นความผูกพันในกามคุณอารมณ์ ความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพเที่ยง และความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ^{๑๕๘}

ในทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า ตัณหา^{๑๕๙} โดยสรุปมี ๓ คือ

๑) กามตัณหา ได้แก่ ความยินดี ชอบใจ พอใจ และความปรารถนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด ความปรารถนา เช่นนี้ ได้แก่ โลภเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้ง ๘ ดวง

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความพอใจติดใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์ และเทวดา ๑, พึงพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม ๑ พึงพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม ๑, พึงพอใจในฉานสมบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูป ฉาน ๑ และความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ที่ประกอบด้วย สัสสตทิวฏฐิ โดยยึดถือว่าไม่สูญหายไปไหน เป็นอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น ๑ ความปรารถนาเช่นนี้ ได้แก่ โลภที่สหระคด้วยสัสสตทิวฏฐิ ๔ ดวง

๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ความติดใจชอบใจในอุจเฉททิวฏฐิ คือ ติดใจว่าสัตว์ทั้งหลายตายไปแล้วก็สูญ กรรม และผลของกรรมก็สูญตามไปด้วยเหมือนกัน เช่นนี้ ได้แก่ โลภที่สหระคด้วยอุจเฉททิวฏฐิ ๔ ดวง

^{๑๕๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวัจนูปถัมภ์ ปณฺธิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๗๓.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๑๕๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาญ เล่ม ๑, หน้า ๒๘๗.

^{๑๕๙} ดุราลัยละเอียดยใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗ - ๑๖๙.

ตัณหา คือ โลภะ อันเป็นตัวสมุทัยนี้ เป็นธรรมที่ควรละ ควรประหารโดยแท้ การละการประหารได้ชั่วคราวนั้น เรียกว่า ตทังคปหาน เป็นการพ้นชั่วคราวเท่านั้น การพ้นชั่วคราวเช่นนี้ เรียกว่า ตทังควิมุตติ

การประหารการพ้นชั่วคราวนี้ เพียงแต่รักษาศีล ก็ละได้ ก็พ้นได้ การละการประหารได้ด้วยการข่มไว้ อันเป็นการละการประหารด้วยอำนาจ สมาธิ คือ ฌานนั้น เป็นการข่มไว้ได้นานจน ฌานเสื่อม การประหารชนิดนี้ เรียกว่า วิกัมภณปหาน การพ้นชนิดนี้เรียกว่า วิกัมภณวิมุตติ

การละการประหารด้วยปัญญา คือ มรรคญาณ เป็นการประหารได้อย่าง เด็ดขาดแน่นอน กิเลสที่ถูกประหารแล้ว ละเว้นเช่นนี้เป็นไม่มีวันที่จะเกิดขึ้นมาอีกได้เลย การประหารเช่นนี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน การพ้นเช่นนี้เรียกว่า สมุจเฉทวิมุตติ

ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๖ ตารางแสดงการประหาร การพ้นนั้น จัดได้ ๕ ประการ เรียกว่า ปหาน ๕ และวิมุตติ ๕

ปหาน ๕ ^{๑๖๐}	วิมุตติ ๕ ^{๑๖๑}	ได้แก่
ตทังคปหาน (ศีล)	ตทังควิมุตติ	พ้นชั่วคราว
วิกัมภณปหาน (สมาธิ)	วิกัมภณวิมุตติ	พ้นด้วยการข่มไว้
สมุจเฉทปหาน (มรรค)	สมุจเฉทวิมุตติ	พ้นเด็ดขาด
ปฏิบัติสัทธิปหาน (ผล)	ปฏิบัติสัทธิวิมุตติ	พ้นสนิท
นิสสรณปหาน (นิพพาน)	นิสสรณวิมุตติ	พ้นเลย

สรุปความว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ เหตุปัจจัย คือ ตัณหาที่เป็นอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในจิต เป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ ด้วยความยินดี เพลิดเพลินในอารมณ์ มีกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา โดยยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง จึงทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ไม่อิสระ เป็นเหตุให้ทุกข์ปรากฏขึ้น และกักขังมิให้พ้นไปจากทุกข์

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๑๖๒}

นิโรธ เป็นความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ความสาร์อก ความดับโดยไม่เหลือของตัณหา ความปล่อยวาง ความสะละคืน การที่ตัณหาดับไปไม่เหลือ ด้วยการคลายออก สะละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่พัวพัน คือ ภาวะแห่งนิพพาน ที่ไม่มีความทุกข์

^{๑๖๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๖๑} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๔๘., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๔๓.

^{๑๖๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙ - ๑๗๑.

พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสัจว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ดับสลายไป ความปล่อยวาง ความไม่ติดข้อง ความหลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่งเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน นิโรธสัจ คือ ความดับของทุกขสัจที่เป็นรูป - นาม เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า กตมณฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธํ อริยสัจจํ โย ตสฺสายุว ตณฺหาโย อเสสฺวราคฺคิโรโร จาโค ปฏฺินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ คือ ทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับสนิท ตัณหานั้นทั้งหมด ความสละตัณหา ความปล่อยตัณหา ความวางตัณหา และความไม่พัวพันใน ตัณหานั้น^{๑๖๓}

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก สัจจวิวัจนิกคเทส สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสัจว่า สัจจะที่สาม เพราะศัพท์ว่า นิ ย่อมแสดงความจริงไม่มี และศัพท์ว่า โรธ ย่อมแสดงถึงผู้ท่องเที่ยว ๒ เพราะฉะนั้น ในสัจจะที่สาม (นิโรธ) นี้ จึง ได้แก่ ความไม่มีความจริงท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือ การท่องเที่ยวไปในสังสาร เพราะว่างจากคติทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรบรรลุสัจจะที่สามนั้นแล้ว ความไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือ การท่องเที่ยวไปใน พระพุทธเจ้าตรัสว่า โรธ (ทุกขนิโรธ) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปนั้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิด คือ ความดับสนิทแห่งทุกข์^{๑๖๔}

ในนิโรธสัจจนิทเทส ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสัจว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความสํารอก และความดับกิเลสตัณหานั้นโดยไม่เหลือ ด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๑๖๕}

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับนิโรธสัจว่าเป็นความจริง คือ ความดับทุกข์ หมายถึง ความดับทุกขสัจ และสมุทัยสัจเหล่านั้นในขณะบรรลุพระนิพพาน ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า สทฺธมฺมา น ปริหาติ (ไม่เสื่อมจากพระสัทธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)^{๑๖๖}

^{๑๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^{๑๖๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๙๕.

^{๑๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒ - ๓๓๔., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙ - ๑๗๑.

^{๑๖๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), อริยวัจนปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๗๓.

ทุกขนิโรธอริยสัจ แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน^{๑๖๗} นิโรธ คือ สลัดออก อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ เป็นอมตะ

นิโรธสัจ คือ ความดับของทุกขสัจที่เป็นรูป - นาม ทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วย่อมหยั่งเห็นว่ารूप - นาม ทั้งหมดเป็นทุกข์ และปราศจากตัณหาที่ผลิตเพลินยนิติในรูป - นาม ด้วยเหตุนี้ อุปาทานชั้น ๕ ที่ควรจะต้องเกิดขึ้นย่อมดับไปไม่เกิดขึ้นอีก จัดเป็นความดับที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่ซึ่ง เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานหรือ อนุปาทินิโรธ คือ ความดับไม่เกิดอีก ดังนั้น พระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณจึงชื่อว่า นิโรธสัจ^{๑๖๘}

นิโรธสัจ หมายถึง นิพพาน เพราะนิพพานเป็นที่ดับสิ้นแห่งตัณหา ตัณหาเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุลงได้แล้ว ผล คือ ทุกข์อันเป็นปลายเหตุก็มีไม่ได้โดยตัวเอง เพราะผลย่อมมาจากเหตุ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ ก็ถึงซึ่งความสุข

ลักษณะทิจตุกะแห่งนิพพานแสดงไว้ว่า

สนธิ ลกขณา	มีความสงบจากเพลิงทุกข์ เป็นลักษณะ
อจุต รสา	มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ
อนิมิตต ปจจุปฏจนา	ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจจุปฏจนา (หรือ)	มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปฏจจัน น ลพทติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้น

จากเหตุจากปัจจัยทั้งปวงมาปรุงแต่ง)^{๑๖๙}

สรุปความว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับสนิทแห่งกองทุกข์ เป็นความดับสิ้นแห่งกิเลสและตัณหา อันเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ การดับไม่เหลือนี้ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ เมื่อดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุได้ การปล่อยวาง การสลัดคืน การพ้น การยึดไม่ติด การไม่ท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ อันเป็นปัจจัยแก่การไม่เกิด การที่ตัณหาดับไปไม่เหลือ คือ สภาวะแห่งพระนิพพาน อันเป็นอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งบริสุทธิ์ อิสระ สงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน สว่างจากกิเลส และทุกข์ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มีรูป - นาม ชั้น ๕ นั่นเอง

^{๑๖๗} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

^{๑๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๗ - ๒๘๘.

^{๑๖๙} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๘.

๔) ทุกชนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๑๗๐}

มรรคสัจ เป็นมัชฌิมาปฏิปทาที่เป็นทางสายกลาง อันเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ เป็นธรรมที่ดับกิเลส และดับทุกข์ได้ ด้วยมรรคเป็นทางอันประเสริฐมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกชนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจว่า “ทุกชนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากัมมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ”^{๑๗๑}

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมเด็จพระสังฆราช) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกชนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจว่า “มรรคสัจ ความจริง คือ ทางดับทุกข์ หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งผู้มีธรรมเป็นที่ยินดี ยินดีในธรรม หมั่นพิจารณาธรรม มีสติกำหนดถึงธรรม ประพฤติอยู่ ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)”^{๑๗๒}

มรรคอริยสัจ ได้แก่ อริยสัจกัมมมรรค คือ มรรคมีองค์ ๘

๑) สัมมาทิฐิ^{๑๗๓} หมายถึง มีปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ เห็นปฏิจลสมุบาท ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาทิฐิ คือ อวิชชา (โมหะ) ตามกำลังแห่งมรรคนั้น ๆ

๒) สัมมาสังกัปปะ^{๑๗๔} หมายถึง ความนึกคิดในทางสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจากพยาบาท และ ความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน ได้แก่ วิตกเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหาร กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ตามกำลังแห่งมรรค มีแต่การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์พระนิพพาน คือ มีวิตกในนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๓) สัมมาวาจา^{๑๗๕} หมายถึง พูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ ได้แก่ สัมมาวาจาวิรติเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาวาจา คือ วาจิจจต ๔ ตามกำลังแห่งมรรค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

^{๑๗๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑ - ๑๗๓.

^{๑๗๑} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๑ - ๔๒๒.

^{๑๗๒} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมเด็จพระสังฆราช) อุปสมมหาเถระ, อริยวัจนปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๗๓.

^{๑๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๗๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

๔) สัมมากัมมันตะ^{๑๗๖} หมายถึง ไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม ได้แก่ สัมมากัมมันตวิริตีเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหาร มิจจกัมมันตะ คือ กายทุจริต ๓ ตามกำลังแห่งมรรค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๕) สัมมาอาชีวะ^{๑๗๗} หมายถึง เว้นมิฉฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีวะ ได้แก่ สัมมาอาชีวิวิริตีเจตสิก ในมรรคจิต ๔ ประหาร มิจจอาชีวะ คือ ความเป็นอยู่ที่ทุจริต ๗ ประการ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๖) สัมมาวายามะ^{๑๗๘} หมายถึง เพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจจวายามะ คือ ความเพียรที่ผิดที่เป็นทุจริต มีแต่เพียรถึงพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๗) สัมมาสติ^{๑๗๙} หมายถึง พิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และในธรรม ได้แก่ สติเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจจาสติ คือ ความ ปราศจากสติสัมปชัญญะ คงมีแต่สติที่ระลึกรู้อยู่แต่พระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๘) สัมมาสมาธิ หมายถึง ฌาน ๔^{๑๘๐} ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหาร มิจจาสมาธิ คือ การขาดความตั้งใจมั่นโดยชอบ คงมีแต่ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ในพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

สรุปความว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจหรือ มรรคสัจ คือ อุบายดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ที่เป็นเครื่องนำไปสู่พระนิพพาน โดยมุ่งตรงต่อพระนิพพาน พระอริยะเจ้ามีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ย่อมแทงตลอดสัจจะนี้ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแทงตลอดในธรรมที่เป็นเหตุ เป็นข้อปฏิบัติ และปฏิบัติที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามได้เข้าถึงความดับทุกข์ ออกจากทุกข์ และเข้าถึงพระนิพพานได้ด้วยความจริง ซึ่งองค์มรรค ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

ข) ความเป็นรูป – นาม ของอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ เป็นรูป – นาม ได้ ดังนี้

^{๑๗๖} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๗๗} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๗๘} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๗๙} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๘๐} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

ทุกขอริยสัจ เป็นขั้นทั้ง ๕ จึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม เพราะมีลักษณะแตกสลาย เปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบจึงจัดเป็นรูป และมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส รู้อารมณ์ ขณะปัจจุบัน ประจักษ์จิต ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี และรู้อารมณ์กุศล และอกุศลจึงจัดเป็นนาม^{๑๘๑}

สมุทยอริยสัจ เป็นสังขารขั้น จัดเป็นนาม เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม

นิโรธอริยสัจ ได้แก่ พระนิพพาน ไม่ได้เป็นขั้น เป็นอัมมัตตะ อัมมธัตถุ จัดเป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นสังขารขั้น จัดเป็นนาม เพราะปฏิบัติไปสู่ธรรมที่ดับทุกข์ ให้สัตว์ได้ดับทุกข์โดยไม่มีเหลือ มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เสวยอารมณ์ และความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๗ ตารางแสดงการจัด อริยสัจ ๔ เป็นรูป - นาม

อริยสัจ ๔	รูป / นาม	
	รูป	นาม
ทุกขอริยสัจ	รูป	นาม
ทุกขสมุทัยอริยสัจ		นาม
ทุกขนิโรธอริยสัจ		นาม
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ		นาม

ในตอนท้ายของอัมมจักกัปปวัตตนพระสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้น แล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า

- ๑) นี่ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ เราได้กำหนดรู้แล้ว
- ๒) นี่ทุกขสมุทัยอริยสัจ ควรละเสีย เราละได้แล้ว
- ๓) นี่ทุกขนิโรธอริยสัจ ควรทำให้แจ้ง เราได้ทำให้แจ้งแล้ว
- ๔) นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรให้เจริญ เราได้ให้เจริญแล้ว^{๑๘๒}

^{๑๘๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๔๘ - ๕๔๙.

^{๑๘๒} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒ - ๒๓.

ตราใบที่ปัญญาอันรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา ซึ่งมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดแก่เรา ตรานั้นเรายังไม่ประกาศตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก ที่มีเทวดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะ พราหมณ์ พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์^{๑๘๓}

ค) อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์^{๑๘๔}

อริยสัจ ๔ กับ ไตรลักษณ์ การกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ลงในความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้

๑) การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจกับไตรลักษณ์ คือ สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยการกำหนดรู้ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน คือ ความเข้าใจทุกขสัจอย่างถูกต้อง ดังนั้น ทุกขะที่มีการกำหนดรู้เช่นนี้ จัดเป็นปริยญาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้

๒) การกำหนดรู้ทุกขสมุทัยอริยสัจ เนื่องจากค้นหาที่พอใจในอารมณ์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ จึงนับว่าเหตุให้เกิดทุกข์ถูกดับไปชั่วคราวในขณะนั้น จัดเป็นปหานปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการละ เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๓) การกำหนดรู้ทุกขนิโรธอริยสัจ เมื่อค้นหาถูกจัดไป อุปาทาน กรรม สังขาร วิญญาณ และนาม - รูปที่ประกอบกันเป็นกิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ ซึ่งมีต้นเหตุเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ โดยถูกจัดไปเป็นตทังคปหาน บุคคลนั้นเรียกว่า เข้าถึงนิพพานได้ชั่วคราวด้วยอำนาจวิปัสสนา จัดเป็นสังขิกิริยาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยความรู้แจ้ง เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๔) การกำหนดรู้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนั้น ในขณะที่กำหนดรู้ทุกขสัจ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่นำหน้าโดยสัมมาทิฐิจะถูกรอบมให้เจริญขึ้นในจิตของตน จัดเป็นภาวนาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการอบรม เป็นการทำมรรคให้เจริญ เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

สรุปความว่า การกำหนดรู้ธรรมทางทวาร ๖ ทำให้เข้าใจทุกขสัจตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทัยได้ชั่วคราว ทำให้เกิดความรู้แจ้ง และพัฒนาวิปัสสนาญาณให้เจริญ ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำกิจเกี่ยวกับอริยสัจทั้ง ๔ อย่างเป็นไปพร้อมกัน คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค ด้วยการปฏิบัติธรรมเช่นนี้ วิปัสสนามรรคย่อมรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ และเมื่อวิปัสสนามรรค

^{๑๘๓} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒ - ๕๙๖.

^{๑๘๔} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

เจริญเต็มที่ โลกุตตรมรรคที่เห็นแจ้งพระนิพพานย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่บรรลุมรรคนั้น โลกุตตรมรรคที่นำโดยสัมมาทิฐิได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์เกิดขึ้น ๑ ขณะจิตทำหน้าที่กำจัดตัณหา กำหนดรู้ทุกขสังขตามความเป็นจริง รู้แจ้งความดับรูป - นาม และทำมรรคให้เจริญ จึงกล่าวได้ว่า โลกุตตรมรรคได้แห่งตลอดอริยสัจ ๔ ไปพร้อมกัน

๒.๓.๖. ปฏิจสุมุปาบท ๑๒

ปฏิจสุมุปาบทเป็นหลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงกระบวนการของธรรมชาติที่เกิดขึ้น และดับไป อย่างมีเหตุปัจจัยที่ส่งเสริมกันและกัน จะเกิดขึ้น และดับไปลอย ๆ หรือโดยบังเอิญไม่ได้ แต่เป็นหลักที่มีอยู่โดยธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นแต่เพียงผู้ค้นพบ แล้วทรงนำมาแสดงเปิดเผยแก่สาวกของพระองค์ การแสดงปฏิจสุมุปาบท เพื่อให้เห็นตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมว่า เป็นไปเพราะเหตุปัจจัย จะได้มีใครมาดลบันดาลให้เป็นไปก็หาไม่ ทั้งนี้เพื่อจะได้ละความเห็นผิดว่ามีอัตตา สักกายทิฐิ เป็นต้น

ก) ความหมายปฏิจสุมุปาบท

ปฏิจสุมุปาบท หมายถึง ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ธรรมที่เป็นผลอาศัยธรรมที่เป็นเหตุ ธรรมที่เป็นเหตุ ก็เป็นเหตุปัจจัยให้ธรรมที่เป็นผลเกิดขึ้น^{๑๘๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธธรรมฉบับปรับปรุง และขยายความ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับปฏิจสุมุปาบทว่า เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย พุทธพจน์แสดงปฏิจสุมุปาบทในรูปของกฎธรรมชาติว่า ดังนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมจลิตี เป็นธรรมชาตินิยาม คือ หลักอิทัปปัจจยตา พระพุทธเจ้าตรัสรู้เข้าถึง หลักนั้นแล้ว จึงบอกแสดงวางแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า จงดูสิ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เป็นต้น^{๑๘๖}

ปฏิจสุมุปาบท การดับแห่งกองทุกข์ เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ

^{๑๘๕} ฉันทนา อุตสาถลักขณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, หน้า ๑๐๑.

^{๑๘๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๙.

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการอย่างนี้^{๑๘๗}

ปฏิจจนุปบาทธรรม บางทีก็เรียกว่า ภวจักร^{๑๘๘} มีความหมายว่าหมุนเวียนไปยังภพต่าง ๆ ในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ ซึ่งเรียกว่าวิภูฏสงสาร สังสารวิภูฏ วิภูฏทุกข์ สังสารทุกข์ เป็นต้น มี ๑๒ องค์ คือ

๑) อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา คือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ควรรู้ ได้แก่ โมหะเจตสิก

๒) สังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศลและโลกียกุศล

๓) วิญญาณ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ คือ ปฏิสนธิจิต ๑๙ และปวัตติวิญญาณ คือ โลภียวิปากจิต ๓๒

๔) นามรูป ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับ โลภียวิปากจิต ๓๒ ธรรมชาติที่สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป

๕) สฬายตนะ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวิภูฏสงสารที่ยืนยาว ได้แก่ อัชฌัตติกายตนะ ๖

๖) ผัสสะ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ประกอบกับ โลภียวิปากจิต ๓๒

๗) เวทนา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัมผัสผัสสะ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น

๘) ตัณหา ธรรมชาติที่ติดใจซึ่งวัตถุภาวะ ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘

๙) อุปาทาน ธรรมชาติที่เข้าไปยึดมั่น ได้แก่ ตัณหา และทัญญูที่มีกำลังมาก

๑๐) ภาวะ (กัมมภาวะ, อุปัตติภาวะ) ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ธรรมชาติที่เข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมด้วย ชื่อว่า อุปัตติภาวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

๑๑) ขาติ ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรม ได้แก่ ปฏิสนธิขาติ (การเกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่)

^{๑๘๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑ - ๒/๑ - ๘.

^{๑๘๘} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๕๕๖.

๑๒) ขรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ขรา ความแก่ของวิบาก นามชั้น ๔ และนิพันนรูป ชื่อว่า ขรา มรณะ ความตาย คือ อาการที่กำลังดับของ โลภียวิบาก และกัมมชรูป

โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒ ซึ่งมาเกิดจากพยสนะ ๕ อย่าง ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตขวิปปลาส สัททะที่เกิดขึ้นโดยมีการร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕ อย่าง ๆ ได้อย่างหนึ่งเป็นเหตุ^{๑๘๙}

ทุกขะ เวทนาที่อดทนได้ยาก ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกขเวทนาโทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือ ทุกข์ใจ

อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง เมื่อธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยเกิด ย่อมทำให้เกิดธรรมที่เป็นผลขึ้นตามมา เมื่อเหตุปัจจัยดับ ผลก็ดับไปเช่นกัน เป็นกฎของธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา เมื่อมีเหตุปัจจัยเกิด ย่อมเป็นการเกิดตามเหตุปัจจัย และการดับตามเหตุปัจจัย อันเป็นการเกิด ดับ แห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

ข) ความเป็นรูป - นาม ของปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท เป็นรูป - นาม ได้ดังนี้

อวิชชา สังขาร ผัสสะ ตัณหา และอุปาทาน เป็นสังขารชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม

เวทนา เป็นเวทนาชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส จึงจัดเป็นนาม

วิญญาณ เป็นวิญญาณชั้น เพราะ มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม

ภพ เป็นสังขารชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม และเป็นรูปชั้น

^{๑๘๙} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๒/๕๙๖.

เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูก ความร้อนหรือความเย็น มากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ดังนั้นจึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม

ชาติ ขรา มรณะโสกะ ปริเทวะ ทุกขะโทมนัส และอุปายาส เป็นทั้งรูป และนาม เป็น ชั้น ๔ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น ที่จัดเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป และเป็น นาม เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อเบกขา โสมนัส รับรู้อยู่ขณะปัจจุบัน ปรุณแต่งจิต ที่เกิดปรุณแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม ดังนั้นจึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม

รูป - นาม โดย รูปเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ส่วนนามเพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่ จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ และความรู้สึกจึงจัดเป็นนาม และสฬายตนะ เป็นชั้น ๒ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย เป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูก ความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ส่วนมโน เป็นวิญญาณชั้น เพราะมีลักษณะเป็น ธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม ดังนั้นสฬายตนะ จึงเป็นได้ ทั้งรูป และนาม^{๑๙๐}

ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๘ ตารางแสดงการจัด ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๑๙๑} เป็นรูป - นาม

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	อนัตตา	
	รูป	นาม
อวิชชา		นาม
สังขาร		นาม
วิญญาณ		นาม
นามรูป	รูป	นาม
สฬายตนะ	รูป	นาม
ผัสสะ		นาม
เวทนา		นาม
ตัณหา		นาม

^{๑๙๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕ - ๒๔๒/๒๑๙ - ๒๒๓.

^{๑๙๑} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑ - ๒/๑ - ๘.

อุปาทาน		นาม
ภาพ	รูป	นาม
ชาติ	รูป	นาม
ชรามรณะ(โสกะ...อุปายาส)	รูป	นาม

ปฏิจจสมุปบาท มีลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน และมีลักษณะทิจตุกะดังนี้

ชรามรณะที่นํ ธมฺมานํ ปจฺจยลภฺชโณ มีอุปการแห่งปัจจุปปันนธรรมทั้งหลาย มี ชรามรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ

ทุกขานุพฺพนธฺรโส มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวัฏฏสงสารเนื่อง ๆ เป็นกิจ

กมฺมมคฺคปจฺจุปฺปฏฺฐาโน เป็นทางเวียนว่ายในวัฏฏสงสารที่น่ากลัว หรือเป็นทางเดินที่ไม่ถูกต้อง คือ คดเคี้ยว และเป็นทางที่ตรงกันข้ามกับทางไปพระนิพพานเป็นอาการปรากฏ

อาสวปทฺฐาโน มีอาสวะ เป็นเหตุไกล^{๑๙๒}

ค) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๑๙๓} กับไตรลักษณ์^{๑๙๔}

ปฏิจจสมุปบาท อธิบายสภาวะธรรมของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตประกอบด้วยขั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือรูป และนาม ที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่องนรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมดทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพาน

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับ ไตรลักษณ์ เป็นดังนี้

อวิชชา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่ออวิชชาดับ สังขารจึงดับ

สังขาร เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

^{๑๙๒} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๙.

^{๑๙๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

^{๑๙๔} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

วิญญาณ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

นามรูป เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

สฬายตนะ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

ผัสสะ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เวทนา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

ตัณหา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

อุปาทาน เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่ออุปาทานดับ ภพจึงดับ

ภพ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อภพดับ ชาติจึงดับ

ชาติ เกิด และดับ “จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน”^{๑๙๕} “เมื่อชาติดับ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ”^{๑๙๖}

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นสภาวะธรรมของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตประกอบด้วยขั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือนาม รูป ที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่องนรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมดทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพาน

^{๑๙๕} ฎรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๑๙๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

อันความดับแห่งกองทุกข์ตามหลัก ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เกิดเป็นเหตุ และผล มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๒.๔ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาพบว่าวิปัสสนา คือ การรู้แจ้งในสภาวะรูป - นาม เห็นอาการเกิด ดับ ของรูป - นาม ในไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงด้วยปัญญา องค์ธรรมของวิปัสสนา คือ ปัญญา เจตสิกธรรม อารมณ์ของวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อแล้วเหลือเพียง รูป กับนาม โดยพิจารณา จนเกิดปัญญาเห็นสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ว่าย่อมเกิดตามเหตุปัจจัย และดับตาม เหตุปัจจัยชื่อว่าได้พิจารณาเห็นแจ้งในสภาวะรูป - นาม ตามที่ปรากฏในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่นจนละกิเลส ตัณหาอันเป็นแนวทางในการทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจด พ้นจากทุกข์ได้

ยกตัวอย่างเช่น รูปขั้น ๖ มีลักษณะเป็นรูป เพราะแตก ดับอยู่เสมอ เสื่อมไปเมื่อกระทบ กับความร้อน และความเย็น เวทนาขั้น ๖ สัญญาขั้น ๖ สังขารขั้น ๖ และวิญญาณขั้น ๖ จัดเป็นนาม ขั้น ๖ เพราะมีสภาวะลักษณะเป็นธรรมชาติที่นุ่มไปสู่อารมณ์ และรับรู้อารมณ์อยู่เสมอ ในการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้สติตั้งมั่น โดยการกำหนดรู้ รูป และนาม จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา ไม่ยึดมั่นถือมั่นในรูป - นาม ขั้น ๕ จนเกิดปัญญาเห็น สภาวะธรรม ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ของรูป - นาม ว่าเมื่อมีเหตุปัจจัยเกิด ย่อมเกิดตามเหตุ ปัจจัย และการดับตามเหตุปัจจัย อันเป็นการเกิด ดับ แห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ชื่อว่าได้พิจารณาเห็น แจ้งในสภาวะรูป - นาม ตามที่ปรากฏในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยมีวิปัสสนาภูมิ ๖ ที่ย่อ เหลือเพียงรูป - นาม หรือขั้น ๕ เป็นสิ่งที่จิตยึดเหนี่ยวในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันเป็น อารมณ์วิปัสสนา